

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	2
'Aho	Pulelulu, 13 Sanuali 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e

Hon. Tevita Lavemaau

Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Ātakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Matae Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia

Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Vuna Fa'otusia

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

**FALE ALEA
'O TONGA**

**'ASENITA FAKAANGAANGA
FIKA 02/2021
FAKATAHA 'A E FALE ALEA
'O TONGA**

'Aho: Pulelulu 13 Sanuali, 2021

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	Lipooti Fika 4/2020 – Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea - fekau'aki mo e Launga Fika 1/2020
Fika 05	:	Lipooti Fika 01/2021 – Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita – fekau'aki mo e ngaahi 'aho fakataha 'a e Fale Alea ki he ta'u 2021
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu.....	6
Ui ‘o e Fale.....	6
Poaki.....	6
Me’a e ‘Eiki Sea.....	6
Fakamālō’ia ‘Eiki Palēmia ‘a e falala ke hoko atu lakanga Palēmia	7
Kole ngāue fakataha Pule’anga mo e fonua ke tau’i KOVITI-19 ‘i he lotu & ‘aukai	7
Lipooti fika 4/2020 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea.....	9
Ngaahi mo’oni’i me’a fekau’aki mo e lāungá.....	14
Fakama’ala’ala he Lipooti ‘a e Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea	18
Tokanga Tongatapu 4 ke onгона ‘ene tali na’e ‘ave ki he Komiti he Lipooti e Komiti.....	20
Tokanga ‘ikai tukulolo Tongatapu 4 kole fakamolemole kae nounou ngāue Fale Alea.....	21
Fakama’ala’ala Sea he kupu 116 Tohi Tu’utu’uni Fale Alea	24
Tokanga Lord Nuku ko ē kupu 70 e tu’utu’uni ne makatu’unga hono lāunga’i Tongatapu 4	25
Fakama’ala’ala Sea ko e kupu 112 & 113 Tohi Tu’utu’uni ne fakamalumu ai ngāue hono lāunga’i Tongatapu 4.....	26
Tokanga ‘ikai ha mafai Kōmiti ke nau tu’utu’uni ha tautea ‘o ha Mēmipa	28
Faka’ikai’i Sea tukuaki’i ‘ikai mafai Falealea ke faitu’utu’uni fakatatau mo e kupu 70.....	31
Fakama’ala’ala Sea ki he founa ngāue fekau’aki mo e lāunga	31
Tokanga ‘oku fakafe’atungia ‘e Ha’apai 12 ngāue ‘a e Fale	32
Tui Hia’apai 12 ne tonu faka’uhinga Kōmiti ngata pe he Tu’utu’uni 108 ‘ikai kau ai kupu 70.....	32
Taukave ko e natula mamafa e lāunga ne lahi nofo pe Kōmiti he Tu’utu’uni 108.....	33
Tui ko e lea ne fai Tongatapu 4 ko e ma’ulalo taha fai he Fale Alea ke uestia ai lotu he fonua ni.....	34
Tokanga ne taau ke ‘i ai faingamālie ‘o Tongatapu 4 ke ‘omai hono le’o he tali.....	38
Fakatonutonu ne ‘osi ‘ange faingamālie Tongatapu 4 mai ‘ene tali ki he Kōmiti.....	38
Tui ‘ikai fatongia Kōmiti ke tala ‘oku hia pe ta’ehia Tongatapu 4 ko e me’ia Fale Alea....	39
Tui ‘ikai ko he lea ma’ama’a pea to kitu’a tukuaki’i fai ki he Pule’anga	40
Fokotu’u ke ngāue’aki Fale Alea kupu 70 ki he lāunga ne fai.....	40
Fakama’ala’ala Sea ki he ngāue Kōmiti & ongo kupu hoko atu ki ai ngāue Fale ‘oka fiema’u fekau’aki mo e lāunga.....	41
Tokanga e anga fēfē faitu’utu’uni e Fale ‘ikai kakato fakamatala tuku mai mei he Kōmiti.....	42

‘E toe lōloa mo kaunga tali Tongatapu 4 ki he ngaahi me’a kehe ka ne fakakau ‘ene tali he Lipooti.....	42
Tui Tongatapu 4 mole hono le’o mo hono vāhenga he ‘ikai fakakau ‘ene tali he Lipooti Komiti.....	44
Tokanga ki he ‘uhinga ne tō mama’o tali Fakafofonga he lau ‘a e Kōmiti.....	45
Tui malava pe Fale Alea ‘o solova palopalema fekau’aki mo Tongatapu 4.....	46
Tautapa ki he Kapineti ke nau ma’u pe ‘a e ‘ofa ‘o fakamolemole’i Tongatapu 4.....	46
Tui Sea ‘ikai fakapalataha e ngāue Fale Alea ki ha tafa’aki.....	48
Pālōti’i ‘o tali Lipooti fika 4/2020 Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea & ngaahi fokotu’u ...	48
Ke fokotu’u mei he Fale ‘a e kupu Konisitūtone/Tohi Tu’utu’uni hoko atu ki ai ngāue e Fale Alea	49
Kole ke fakatatafe atu ‘isiu fekau’aki mo e Fakafofonga Tongatapu 4 makatu’unga he laumālie ‘o e fakamolemole	49
Fakamālō’ia Sea e loto fa’a fakamolemole Palēmia fekau’aki mo e lāunga	50
Fakafoki Minisita Polisi ‘ene lāunga’i ‘o Tongatapu 4.....	50
‘Asenita ki he ‘aho fakataha ‘a e Fale Alea ki he 2021.....	52
Lipooti fika 1/2021 Kōmiti ‘Asenita e Fale Alea.....	52
Fakama’ala’ala Sea he Lipooti ‘a e Kōmiti.....	53
Fokotu’u ke tāpuni fakalotofale Fale Alea ki he to’u Fale Alea 2020/21 he ‘aho 8 ‘Epeleli	54
Kole na’a lava lōloa ange taimi ‘a’ahi Fale Alea ma’a e ongo Niua	54
Tokanga ki ha hoko ha me’a fakatu’upake ko e teu ngata fakataha Fale Alea ‘aho 29 Sune	55
Fokotu’u ke fakafaingamalie’i taimi ‘a’ahi kau Fakafofonga ki tokelau.....	56
Tokanga ki he ivi fakapa’anga fakahoko ‘aki polokalamas ‘a’ahi Fale Alea	56
Fehu’ia pe ‘oku kei taau ke fai ‘a’ahi Fale Alea koe’uhi ko e fakamole pea ke ala toloi	56
Ke fakatokanga’i ‘ikai ha toe mafai fa’u Lao Fakataha Tokoni ka tāpuni vave Fale Alea..	57
Pālōti’i ‘o tali Lipooti fika 1/2021 Kōmiti ‘Asenita & ngaahi fakatonutonu.....	57
Toloi fanongonongo ‘a e Fale	58

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Pulelulu, 13 Sanuali 2021

Taimi: 1010-1015 pongipongi

Sātinī Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie ...

<007>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Sea: ... Hou'eiki kole atu ke mou hiva mai e lotu e 'Eiki.

Lotu

(Kau kotoa e Hou'eiki Mēmipa hono hiva'i e lotu 'a e 'Eiki)

Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipa.

Ui 'o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Palēmīa mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afió pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, kae 'atā ke fakahoko e taliui 'o e 'aho ni. 'Aho Pulelulu 'aho 13 'o Sanuali 2021.

(Na'e lele heni hono ui e Hou'eiki Mēmipá.)

Sea kole ke u toe fakaongo. 'Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmate Afi, Sione Vuna Fā'otusia. ...

<007>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile : ... Sea ngata'anga ē taliuí.

Poaki

Kei hoko atu e poaki 'a 'Eiki Nōpele Vaha'i pea mo 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Ko Siaosi Vailahi Pohiva ne fakahoko mai 'ene poaki 'e toki me'a tōmui mai. Ko e ongo 'Eiki Mēmipa 'oku 'ikai tali hona uí 'oku 'i ai e tui 'oku na me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Hau 'o e 'Otu Tongá Tama Tu'í Tupou VI, tapu pea mo e Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u. Tapu pea mo

e Tama Pilinisi Kalauní kae 'uma'ā e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Tokoni Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongí ni Hou'eiki. Fakamālō atu pē ngaahi ngāue kuo lava fakahoko, na'e fakakakato e ngāue lahi 'aneafi fakatatau ki he'etau ngāué, na'e 'asenita ki he 'aho Tūsīte.

Pea 'oku toe 'etau *item* ngāue 'e 2 Hou'eiki, ko ena kuo 'osi fakahā atu pē he pepa 'asenita kuo tufa atú. Fika 4 'etau 'asenitá mo e fika 5 'etau 'asenitá. 'Uluakí ko e Lipooti Fika 4/2020 mei he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá, fekau'aki eni mo e Lāunga Fika 1/2020. Pea hoko hake ki ai 'a e Lipooti Fika 1/2021 mei he Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita fekau'aki mo e ngaahi 'aho fakataha 'a e Fale Aleá ki he ta'u 2021. Kimu'a pea tau hoko atu ki he fika 4 he'etau 'asenitá, 'oku ou fie tuku heni e faingamālie kole taimi e 'Eiki Palēmia ke me'a ki he Hou'eiki e Falé. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fakamālō'ia 'Eiki Palēmia 'a e falala ke hoko atu lakanga Palēmia

'Eiki Palēmia: Fakatapu atu pē 'Eiki Sea mālō e ma'u ho seá he pongipongí ni, pehē 'a e fakatapu kia *Lord* Tu'ivakanō pea mo e tēpile 'a e Hou'eiki. Fakatapu foki kia *Lord* Ma'afu mo e tēpile 'a e Hou'eiki Minisitā, fakatapu atu kia *Hon.* Semisi Sika pea mo e tēpile 'a e Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu ki he Feitu'una 'i hono 'omai 'a e ki'i faingamālie ko eni ke u fai atu ai e ki'i fakahoha'a ko eni he pongipongí ni.

Ko u fakamālō atu Hou'eiki ki he Hou'eiki Nōpele e fonuá pea pehē ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí pehē foki ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí, 'i ho'omou toe laumālie lelei ka mou toe fili mai pē 'a e motu'á ni ke u kei hoko atu ko ho'omou motu'a sevāniti Palēmia ki he toenga 'o e ta'ú ni. Pea 'oku fu'u hounga 'aupito ia ki he motu'á ni ho'omou kei tuku mai ho'omou falalá ki he motu'á ni pea 'oku ou fie fakahā pē kiate kimoutolu hono kotoa, kau Mēmipa 'e toko 26 'o e Fale Alea 'o Tonga, 'oku ou 'ofa lahi atu kiate kimoutolu hono kotoa pē. Pea mo e fakatauange ke mou 'unu mai mo tokoni mai ke tau uma taha 'o langa hotau fonuá pea ke tau tokoni'i 'a e kau faingatā'ia mo e kau masivesiva kotoa pē hotau fonuá ni.

Ko u kole ho'omou poupoú ki he motu'á ni mo e 'Eiki Tokoni Palēmiá *Lord* Ma'afu. Ko e Tokoni Palēmia foki 'oku ne ma'u 'a e taukei 'i he lakanga takí pea 'oku ou fiefia lahi 'aupito he te u ako meiate ia 'a e me'a lahi 'i he fononga atu ko eni ki he kaha'ú. Pea faka'amu pē ke mea'i 'e he 'Eiki Tokoni Palēmiá 'eku falala mo 'eku fie ngāue fakataha mo ia mo e toenga e Hou'eiki Nōpelé pea pehē foki ki he toenga 'o e kau Mēmipa kotoa pē 'o e Kapineti pea pehē ki he kotoa 'o e kau Fakafofonga 'o e ...

<008>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Palēmia: ... Kakaí 'i he taha e me'a mahu'inga taha ki he motu'a ni pea mo e Kapineti Sea ko 'etau lava 'o fakapapau'i he'ikai ke lava ke hū mai 'a e KOVITI-19 ki Tonga ni.

Kole ngāue fakataha Pule'anga mo e fonua ke tau'i KOVITI-19 'i he lotu & 'aukai

Ko 'emau taumu'a ngāue ia ke malu mo hao 'a e kakaí Tonga kotoa pē 'i Tonga ni mei he

KOVITI-19. Ka ko 'eku kole ia ho'omou pou pou ke tau fakahaofi 'a Tonga ni mei he fu'u mahaki faka'auha ko ia. Pea tautefito ki he ta'u 'e 3 ko eni ka hoko mai he 'e kei fiema'u ke tau tu'u fakataha mo tau pikinima fakataha ke tau fakamo'ui 'a Tonga mei he KOVITI-19. Me'a fika 'uluaki ia ki he motu'a ni kae 'uma'a e Tokoni Palēmia pea mo e Hou'eiki Kapineti mo e toenga 'o e kau CEO 'i he Pule'anga mo e kau ngāue fakapule'anga ke fakahaofi 'a Tonga ke 'oua na'a 'i ai ha taha 'e mate he KOVITI-19. 'A ia 'oku kole atu heni ho'omou lotú pea ke mou pou pou mai ki he 'etau lotu mo e 'aukai fakamāhina he ko ia te tau hao ai mei ha hoko mai ha pekia pē faingata'a fakamāmani lahi ko eni.

'Oku ou fakamālō atu ki he kotoa 'a e kakai 'o e fonua hono kotoa pē 'i Tonga ni pea pehē foki ki tu'apule'anga 'i he pou pou mo e talamonū kotoa pē kuo mou 'omai ki he motu'a ni. Fakamonū'ia mai 'etau langa fonua tu'uloa 'oku tau fai ke tokoni ki he Tama Tu'i mo e Hou'eiki pea mo e kotoa 'o e kakai 'o e fonuá. 'Oatu mo 'eku fakamālō loto houna ki he'ene 'Afio Tama ko Tupou VI pea pehē ki he Ta'ahine Kuini, Tama Pilinisi Kalauni mo e Fale 'o Tupou 'i he tataki lelei mo e tā sīpinga lelei ke mau ako kotoa pē ai 'i he 'aho ni. Fakafeta'i e tuku fonua 'o Tonga ne fai 'i Pouono he 1839 ka 'oku tau kei monū'ia ai 'o a'u mai ki he 'aho ni.

'Ofa ke kei monimonūmonitonu ai pe 'a e Taki 'o Ha'a Moheofo 'o tuputupu'a. Ka 'oku mau fie fakahā 'emau pou pou kakato atu ki he 'Afiona pea mo e 'ofa lahi ki he ngaahi fatongia mamafa kotoa pē 'oku feia he Feitu'una. 'Eiki Sea he'ikai ke toe fai ha holomui 'a e Pule'anga ni mei he'etau ngaahi, mei he'enua ngaahi palani ngāue kotoa pē kuo mau 'osi fakahā atu ki he kakai 'o e fonuá. Ko 'emau taumu'a ke langa e mo'ui 'a e kakai kotoa pē 'o e ngaahi kolo kotoa pē 'i Tonga ni. Pea ko 'emau taumu'a 'uluaki ke tokanga'i 'a 'enua ngaahi fiema'u vivili kotoa pē 'e lava ke nau fiefia, ke nau fiefia ai. Ko 'emau falala 'oku tuku kotoa pē ki he 'Otua ke tataki hotau ki'i fonua ko eni 'oku tau 'ofa ai.

Ko u fakamālō atu 'Eiki Sea 'i he taki lelei kuo ke fai ki hotau Fale 'Eiki ni pea 'oku mau fiefia kotoa pē ai. Pea ko u 'ofa atu ki he kakai kotoa pē 'o e fonuá tatau pē 'i Tonga ni pea mo tu'apule'anga pea mo e kole fakamolemole atu pehē kiate kimoutolu hono kotoa si'i kakai 'o e fonuá he ngaahi tōnounou 'oku hā atu meiate kimaoutolu 'a e Kapineti pea 'oku mau kole atu ke mou fakamolemole'i ange kimaoutolu. Manatu'i pē mau kei tangata pē 'oku 'ikai te mau haohaoa ka 'oku mau ako pē he 'aho kotoa pē pea mo e faka'amu ke mau fai homau lelei tahá ke, mo homau tūkingatá 'i he tokoni'i 'a e Tonga kotoa pē ke nau fakalalakaka ki 'olunga he'enua mo'ui fakaetu'asinó mo e laumālie mo e faka'atamai foki. Pehē 'emau faka'amu ki hotau hakó 'i he kaha'ú ke nau tupu hake 'i ha 'ātakai 'oku ma'olunga ange 'i he 'ātakai 'i he taimi na'a tau tupu hake ai kitautolu ke nau tutupu hake kinaoutolu 'i ha 'ātakai 'oku lelei ange 'a e halapule'angá ke nau me'a holo ai. Kau ai 'enua 'alu ki honau ngaahi ...

<009>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Palēmia: ... 'api tukupau 'oku fai ai 'enua ngoue pea nau inu ha vai 'oku ma'a, nofo 'i ha fale 'oku lelei mo malu mei he ngaahi ha'aha'a 'o natula, mo 'enua mo'ui lelei, mo ha faingamālie ki he'etau fānuu mo hotau makapuna ke nau ma'u ha ako 'oku lelei, pea malu'i foki mo e 'ātakai ke si'isi'i ange 'a e ngaahi ola kovi mei he feliluiaki 'o e 'ea. 'Oku mau tui ko e 'ātakai ia 'oku tau faka'amu kotoa pē ke a'usia 'e hotau hakó mo hotau makapuna 'i he kaha'u.

Fakamālō atu Sea ‘i he ma’u faingamālie ke fai atu e ki’i fakahoha’a ko eni mo e fakamālō ‘i he pongipongi ni, mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Palēmia. Hou’eiki ‘oku ou kole atu ke tau hoko atu ki he’etau ‘asenita, ‘a ia ko e fika 4 ko e Lipooti Fika 4/2020, mei he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea. Kole atu ki he kalake ke ne lau mai ‘a e lipooti.

Lipooti fika 4/2020 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa Kakato ‘o e Fale, kae ‘atā ke fakahoko hono lau e lipooti mei he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea.

‘Aho 18 ‘o Novema, 2020

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Re: Lipooti Fika 4/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’una ‘a e Lipooti Fika 4/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea, fekau’aki mo e Lāunga Fika 1 ‘o e 2020.

Ko e lāunga ni ko hono lāunga’i ia ‘o e Fakafofonga ‘o e Kakai ma’a e Vāhenga Fili Tongatapu 4, *Hon.* Mateni Tapueluelu, ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o e Polisi mo e Tāmata Afi ka ko e Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua, *Lord* Nuku, lolotonga ‘a e feme’a’aki ‘a e Fale Alea ‘i he ‘aho 13 ‘o ‘Okatopa, 2020.

Na’e tu’utu’uni ai ‘e he Feitu’una ‘i he ‘aho tatau ke tukuhifo ‘a e lāunga ni ki he komiti ni ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 113 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, pea kuo maau ‘a e ngāue ki ai ‘a e komiti ke toki aofangatuku mei he Feitu’una mo e Fale ‘Eiki.

‘Oku ou ‘amanaki pē ‘e tali lelei ‘e he Feitu’una ‘a e tohi ‘oku fai atu ni.

Faka’apa’apa atu,
Lord Tu’i’āfitu, (fakamo’oni)
Sea Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e monū’ia ‘a e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke lau kakato mai e lipooti.

Kalake Tēpile: (Lau ‘a e lipooti)

Kanotohi:

1. Talateu

2. Talafatongia ‘o e komiti.
3. Ko e lāunga
4. Puipuitu’a ‘o e lāunga
5. Ngaahi lao pea mo e Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, ‘oku pehē ‘e he komiti ‘oku monuka.
6. Fanongoa ‘a e tafa’aki ‘a e Fakafofonga na’e lāunga’i
7. Fakamā’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u.

1. **Ko e Talateu:**

‘Oku fakahoko atu ‘i he lipooti ni ‘a e ola ‘o e ngāue ‘a e komiti fekau’aki mo e Lāunga Fika 1/2020, (Lāunga). ‘A ia ko hono lāunga’i ‘o e Fakafofonga ‘o e Kakai ma’ae Vāhenga Fili Tongatapu 4, *Hon. Mateni Tapueluelu* ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o e Polisi mo e Tāmata Afi ka ko e Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua, *Lord Nuku*, lolotonga ‘a e feme’a’aki ‘a e Fale Alea ‘i he ‘aho 13 ‘o ‘Okatopa, 2020. Na’e tu’utu’uni ai ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, *Lord Fakafanua* ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 113 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, (Ngaahi Tu’utu’uni), ke tukuhifo ki he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea, (komiti), ke nau ngāue ki ai ‘o fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni.

2. **Tala fatongia ‘o e komiti:**

‘I he fuofua fakataha ‘a e komiti ki he lāunga ‘i he ‘aho 15 ‘o ‘Okatopa, 2020, na’e tui ‘a e komiti ko hono tefito’i fatongia ke vakai’i pē ‘oku ‘i ai ha fakamo’oni fe’unga ‘i he launga, (*prima facie case*), pea mo vakai’i pē ‘oku monuka ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘o fakatatau ki he ngaahi mo’oni’i me’a ‘oku launga’i. ‘I hono fakahoko ‘o e fatongia ko eni na’e tui ‘a e komiti ‘oku totonu ke muimui ki he Tu’utu’uni 114 ‘o e Tohi Tu’utu’uni ‘a ia ‘oku fakalea ‘o pehē ni:

114. Kuo pau ki he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ke ne:

(a) faka ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile: ... totolo mo fanongo ki he ngaahi fakamo’oni.

(b) fakakaukau’i pē kuo maumau’i ha totonu pē monū’ia pē na’e ‘i ai ha anga ta’etaau ki he Fale Alea; pea

(c) lipooti ‘a e ola ‘o ‘ene ngāue ki he Fale Alea fakataha mo e ngaahi fokotu’u.

‘Oku toe fakafatongia’aki pē foki e komiti ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni 176;

176. Kuo pau ke fatongia’aki he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea ki hono

(a) faka’eke’eke ‘a e ngaahi me’a fekau’aki mo e ngaahi totonu ‘a e Fale Alea kau ki ai pea mo hono vakai’i pē ‘oku ‘i ai ha tu’unga fe’unga ‘o ha ngaahi faka’ilo faka-Fale Alea mo e

(b) Fakahoko ha ngāue ki ha

- (i) ngaahi tohi tangi.
- (ii) fokotu'u pē Fokotu'u Tu'utu'uni 'oku fakahū mai 'i ha tohi.
- (iii) ngaahi pepa ngāue kehe, 'e tuku mai mei he 'Eiki Sea pē mei he Fale Alea 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni ni.

3. Ko e lāunga

Ko hono lāunga'i (*verbal*) 'eni 'e he Minisitā 'o e Polisi mo e Tāmāte Afi ka ko e Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua Lord Nuku 'a e Fakafofonga 'o e Kakai ma'a e vāhenga Tonga 4 *Honorable* Mateni Tapueluelu 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 112(b) 'o e Tohi Tu'utu'uni koe'uhī ko 'ene me'a 'i he Fale Alea 'i he 'aho 13 'o 'Okatopa 2020 'o pehē.

“ 'Eiki Palēmia 'oku ke mea'i, ko e ngaahi pau'u 'oku mou fai he fonua ni ko e fo'i pau'u kovi taha eni kuo mou fai ko ho'omou pau'u lotu'aki 'a e 'aukai pea 'e mala'ia ai 'a e fonua ni”.

4. Puipuitu'a 'o e lāunga

- (i) Fakatatau ki he miniti Fale Alea 'o e 'aho Tusite 13 'o 'Okatopa 2020 na'e lolotonga fakahoko e feme'a'aki fekau'aki mo e 'a'ahi fakamuimui 'a e Pule'anga ki he vahefonua 'Eua 'i he faka'osinga 'o e uike ua 'o 'Okatopa 'a ia na'e lava 'o fakahoko ai hono huufi 'o e Holo Malau ko e fale hūfanga ma'a e kāinga vahefonua kae pehē foki ki ha polokalama 'a e Takimamata ki he 'Eua Faka'ofa'ofa pea mo hono fakahoko 'a e polokalama 'aukai fakafonua 'a Tonga ki he māhina ko 'Okatopa.
- (ii) Na'e me'a hake leva 'a e Fakafofonga Tongatapu 1 *Honorable* Siaso Vailahi Pohiva 'o fakahā 'a 'ene hoha'a ko e tu'o ua eni hono toloi 'a e Fale 'i he 'uhinga ko e lahi 'a e mama'o 'a e Hou'eiki Minisitā. 'I he'ene me'a,

“Oku ou lau 'e au ko e anga ta'efaka'apa'apa lahi ki he Fale 'Eiki Sea. Peesi 12 palakalafi 4 Miniti Fale Alea fika 39/2020. Na'a ne toe fehu'ia foki 'a e fakamole ko eni hono 'ave Uike Takimamata, fai e lotu fakama'u 'aukai ki he Funga Fonua ko e lau kilu ia 'a e fakamole ko ia peesi 13 palakalafi 4 Miniti Fale Alea fika 39/2020. Na'e me'a ai 'a e 'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o *Honorable* Samiu Vaipulu 'o pehē. 'Eiki Sea mahu'inga 'aupito 'a e ngāue 'a e Fakafofonga ki hono vāhenga 'a e ngaahi ngāue na'e lava 'o fakahoko mo vakai 'i ko ē ki ai 'a e motu'a ni 'Eiki Sea. 'Oku ou tui 'oku mo'oni 'aupito 'aupito 'a e kakai 'i he'enua fiema'u ke 'i ai ha'anau Fakafofonga tonu pē 'i honau vāhenga ngaahi ngāue fakalalakala ko ē na'e fai 'i he Funga Fonua 'Eiki Sea mahu'inga 'aupito 'a e toutou ofi 'a e Fakafofonga ki ai peesi 22 palakalafi 9 Miniti Fale Alea fika 39/2020.
- (iii) Na'e hoko atu 'a e fakama'ala'ala 'a e 'Eiki Minisitā ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga 'aupito 'a e takai ko ia 'a e Pule'anga ke vakai ki he kakai mo 'enua fiema'u mahu'inga 'aupito 'aupito 'Eiki Sea ki he langa hake 'o e nofo 'a e kakai ki ha tu'unga kehe mei he tu'unga ko ē 'oku tau lolotonga 'i ai. Ko e me'a ko ia ko ē ki he fakamole 'Eiki Sea na'e 'osi tali 'e he Fale ni 'a e Patiseti 'a e potungāue takitaha pea 'oku 'atā ke ngāue'aki pea 'oku ngāue'aki pē 'o fakatatau ki he fakamole ko ē 'i he Patiseti pea kapau 'oku 'i ai ha Patiseti kuo ne ngāue hala'aki 'atā 'aupito 'Eiki Sea ...

<007>

Taimi: 1040-1045

Kalake Tēpile : ... 'a e faka'ilo ia ke fai. Peesi 23 palakalafi 1 Miniti Fale Alea Fika 39/2020.

(v) Na'e pehē leva 'e *Hon* Mateni Tapueluelu,

“Ko e toki 'osi eni e 'a'ahi faka-Fale Alea, ko e 'a'ahi ia 'a e Fakafofongá ki hono vāhengá pea na'e kau fakataha pē 'a e Fakafofongá mo e 'Eiki Nōpelé. Peesi 23 palakalafi 4 Miniti Fale Alea Fika 39/2020.

“Ko e toki 'osi pē, muimui atu leva 'a e fo'i 'a'ahi ko ení mo e fo'i fakamole kehe ia. Ko e hā hono kehekehé Sea? Peesi 23 palakalafi 6 Miniti Fale Alea Fika 39/2020.

..(vi) Na'e tali leva 'e *Hon*. Vaipulu 'o pehē:

“Ko hono kehekehé 'Eiki Sea, 'oku 'omai 'a e fiema'u ko ē 'a e vāhengá ki he Fakafofongá pea ne fakahoko mai 'e ia 'i he'ene lipooti ki he Falé ni. Ko e fatongia ko ē 'o e Pule'angá ko hono fakaivia 'a e ngaahi faka'amu ko iá ke lava 'o fakahoko ko hono kehekehé ia. Peesi 23 palakalafi 7 Miniti Fale Alea Fika 39/2020.

..(vii) Na'e fakahā leva 'e *Hon* Mateni Tapueluelu.,

“Na'e toki 'oatu e fu'u pa'anga 'e 1 kilu ki 'Eua tānaki ia ki he 3 kilu 5 mano ko ē na'e 'oatu ki honau vaká. Peesi 24 palakalafi 1 Miniti Fale Alea Fika 39/2020.

..(viii) Na'e me'a hake e 'Eiki Palēmiá 'o fakahoko ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a 'ene tokanga ki he toutou me'a pē 'a e Fakafofonga Tongatapu 4 pea na'a ne pehē ai,

“Mahino pē ia ki he motu'á ni ka ko e taimi pē 'oku fie tu'u aí, na'e tu'o fiha eni 'eku lomi 'eku ki'i me'á ke ulo ke u lea ki ai, ko 'ene fie tu'u pē 'a'ana ia 'oku tu'u ia 'o lea. “Ko e me'a ia ko ē 'oku ui ko e kemipeini 'a ē, ... Ko 'emau ō 'amanaki 'amautolu 'o fai 'a e ngāue na'e 'osi fai ki ai 'a e tu'utu'uni 'a e Pule'angá ke mau ō 'o vakai 'a e kāinga 'o 'Euá. 'Osi tala pē he Konisitūtoné ko e me'a ia 'a e motu'á ni. Toki tali koe ke ke hoko hake ha taimi 'o pule 'o hangē ko ho'o me'a ko ia 'oku fiema'ú.” Peesi 24 palakalafi 7 Miniti Fale Alea Fika 39/2020.

..(ix) Na'e me'a 'a *Hon* Tapueluelu 'oku 'ikai ko ha'ane kemipeini ka ko 'ene fakamalanga. Peesi 24 palakalafi 10 Miniti Fale Alea Fika 39/2020.

..(x) Na'e iku ai ki hono me'a'aki 'e *Hon* Tapueluelu 'a e fakalea na'e tu'unga ai hono lāunga'í 'a ia na'a ne me'a 'o pehē:

" 'Eiki Palēmia 'oku ke mea'i, ko e ngaahi pau'u 'oku mou fai he fonuá ni ko e fo'i pau'u kovi tahá eni kuo mou faí, ko ho'omou pau'u lotu 'aki 'a e 'aukaí pea 'e mala'ia ai e fonuá ni". Peesi 24 palakalafi 14 Miniti Fale Alea Fika 39/2020.

..(xi) Na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Minisitā Polisi mo e Tāmate Afī *Lord* Nuku 'o fakahoko ki he 'Eiki Seá 'a 'ene lāaunga'i 'a e Fakafofonga 'o e Kakai ma'a e vāhenga Tongatapu 4 'a ia na'a ne pehē,

. " Kuo u lāunga'i atu 'a e Fakafofonga Fika 4 'o Tongatapu 'i he'ene me'a 'o pehē 'a e pau'u 'oku fai 'e he Pule'angá ko e anga ta'efaka'apa'apa ia he Fale ko ení Sea." Peesi 25 palakalafi 1 Miniti Fale Alea Fika 39/2020.

Na'a ne toe fakamahino foki 'oku ngofua pē ia 'i he Tohi tu'utu'uni ke fai atu ha lāunga ki ha fa'ahinga tukuaki'i 'oku 'ikai fakapapau'i , he 'oku 'alu 'a e me'a ko ení he 'eá. Peesi 25 palakalafi 3 Miniti Fale Alea Fika 39/2020.

..(xii) Na'e toe tali mai 'e *Hon* Tapueluleu..,

“ Pea 'oku 'atā pē ia 'Eiki Sea ke fakahoko atu 'a e anga 'emau fakakaukaú. 'I he vakai 'a e motu'á ni ko e pau'u lahi eni 'oku fai he fonuá ni.” Peesi 25 palakalafi 4 Miniti...

<008>

Taimi: 1045-1050

Kalake Tēpile: Fale Alea Fika 39/2020. 'Osi me'a mai 'a e tepile ko ē ke 'ave 'a e lotú 'o fai ha falelotu. Peesi 25 palakalafi 6 Miniti Fika 39/2020.

Ko e takai holo ko eni takai holo ko eni ko e kemipeini peesi 25 palakalafi 8 Miniti Fale Alea Fika 39/2020.

xiii) Na'e toe me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Polisi *Lord* Nuku 'o pehē ko e kemipeini ena ia he 'oku ke lolotonga me'a mai ai ka ko 'eku lāunga atú 'aku eni Sea ko u lāunga'i atu 'e au ia 'oku ne hanga 'o tukuaki'i e Pule'anga 'oku fai e pau'u, 'oku 'i ai e maumau 'oku fai he Pule'anga, fai ha ngāue ki ai 'a e Fale Alea. Peesi 25 palakalafi 9 Miniti Fale Alea Fika 39/2020. Na'e 'i ai foki mo e pou pou mei he ni'ihī 'o e Hou'eiki Mēmipa ki he lāunga 'a e 'Eiki Minisitā Polisi peesi 25 palakalafi 9 Miniti Fale Alea Fika 39/2020.

xiv) Na'e tu'utu'uni leva ai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea *Lord* Fakafanua ke tukuhifo 'a e lāunga ko eni ki he Komiti Tu'umau ki he Ngaahi Totonú mo e Monū'ia ke fai ha'anau ngāue ki ai, peesi 25 palakalafi 11 Miniti Fale Alea Fika 39/2020.

Konga 5 Ngaahi Laó pea mo e tu'utu'uni 'o e ngaahi fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga 'oku pehē 'e he komiti 'oku monuka.

- i) Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga, Kupu 70 Kupu si'i (1) Konga A. Ko e Kupu 70 'o e Konisitūtone 'oku ne tu'utu'uni 'o fekau'aki mo e ngaahi anga ta'etaau 'i he 'ao 'o e Fale Alea. 'I he Kupu 70 Kupu si'i (1) Konga A Ko e anga ta'etaau 'i he 'ao 'o e Fale Alea 'e lau ia ko e hia ki he Fale Alea pea malava ke tautea 'a e tokotaha 'oku ne fakahoko 'a e hia ko ia ki he ngaahi mo'ua 'oku hā 'i he Kupu 70 'o e Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga. Ko e ngaahi lea 'oku mahu'inga, ko e ngaahi leá 'oku makatu'unga ai hono lāunga'i 'o e Fakafofonga 'oku monuka ai 'a e Kupu 70 Kupu si'i (1) Konga A 'aki 'ene fakahoko 'a e ngaahi lea ta'etaau 'i he 'aho 'o e Fale Alea lolotonga 'a e fakataha alea 'a e Falé 'i he 'aho 13 'Okatopa 2020.
- ii) Ngaahi tu'utu'uni 'o e ngaahi fakataha 'a e Fale Alea 'o Tongá. Vahe 5 Anga ta'efaka'apa'apa. Ko e 'ulu'i tohi 'o e Vahe 5, 'o e Vahe 5 'o e ngaahi tu'utu'uni 'o e ngaahi fakatahá *Rules of Procedures* ko e anga ta'efaka'apa'apa (*contempt*)

'i he Vahe 5 leva 'oku fakamahino pau ai 'a e ngaahi 'ulungāanga 'e ala lau ko e anga ta'efaka'apa'apa 'a ia 'oku 'i ai 'a e anga ta'efaka'apa'apa ki he kau Mēmipa kehe Tu'utu'uni 107 mo e ngaahi lea ta'etaau Tu'utu'uni 108. A Tu'utu'uni 108 Kupu si'i (1). Fakatatau ki he Tu'utu'uni 108 Kupu si'i (1) 'e kau 'a e ngaahi lea ta'etaau 'i hono lau ko e anga ta'efaka'apa'apa 'oka ngāue'aki ha ngaahi lea kovi pē ta'ehoa 'a ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi lea 'oku 2) kapekape, b) ta'etaau, tukuhifo'i, lea ta'efaka'apa'apa pē lau'i kovi, c) fakatupu fehi'a pē 'ita, d) 'ikai mo'oni, e) 'oku fakalielia 'i he vakai 'a e kakai 'o e fonua.

'I hono fakalea 'o e Tu'utu'uni 108 Kupu si'i (1) 'e malava ke lau 'oku lea ta'etaau ha Mēmipa 'o kapau 'oku ne fakahoko ha ngaahi lea kovi pē ta'ehoa 'oku hā 'i ha taha pē 'o e ngaahi Tu'utu'uni Si'i 108 Kupu si'i (1) Konga A pea mo e E.

Ngaahi mo'oni'i me'a fekau'aki mo e lāungá.

'Eiki Palēmia 'oku ke mea'i ko e ngaahi pau'u 'oku mou fai he fonua ni ko e fo'i pau'u kovi taha eni kuo mou fa'i ko ho'omou pau'u lotu 'aki 'a e 'aukai pea 'e mala'ia ai 'i he fonua ni.

Ngaahi 'elemēniti 'o e Tu'utu'uni 108 Kupu si'i (1).

Ngaahi lea ta'etaau.

1) 'I he taumu'a 'o e tu'utu'uni ko eni ko e ngaahi lea kovi pē ta'ehoa 'oku kau ki ai 'a e ngaahi lea 'oku ...

<009>

Taimi: 1050-1055

Kalake Tēpile: ...(hoko atu ai pē 'a e lau)

(a) Kapekape

(b) Ta'etaau, tukuhifo'i, lea ta'efaka'apa'apa, pē lau'ikovi.

Fakafelāve'i 'o e ngaahi mo'oni'i me'a ki he ngaahi tu'utu'uni.

'Oku ta'etaau 'eni mo tukuhifo'i mo ta'efaka'apa'apa he 'oku ne ta'etoka'i 'a e fengāue'aki mo e umouma taha 'a e Pule'anga mo e kau taki lotu 'o e ngaahi siasi mo e kakai 'o e fonua 'i he'enau feilaulau moihū ki hotau 'Otua 'o fakafou 'i he lotu molumalu mo e 'aukai.

Ko e tukupā 'a ha taki lotu mo ha kāinga lotu ke kau ki he ouau lotu, fakama'u 'aukai fakafonua ko 'eni ko ha tukupā fakafo'ituitui, molumalu mo 'apasiasia 'Otua ia, 'oku taau ke faka'apa'apa'i mo 'oange 'a e ngeia toputapu ko ia.

c) **Fakatupu fehi'a pē 'ita.**

'Oku 'ikai ha toe 'uli'ulilātai ko e lea ko 'eni 'oku ne fakatupu ha fehi'a pē 'ita ki he Pule'anga he 'oku tohoaki'i 'e he lea ni 'a e kakai te nau fakakaukau ko e Pule'anga pau'u 'eni mo kākā, pea 'oku malava ke ne fakatupunga ha fakafepaki pē 'ikai pou pou 'a e kakai ki he Pule'anga pē ko e polokalama 'aukai fakafonua 'i he kaha'u.

e) **Tu'utu'uni 108, (2):**

'Oku 'ikai ngata pē 'i hono tapui 'e he Tu'utu'uni 108, (2) ha taha mei he'ene ngāue'aki ha ngaahi lea ta'etaau ki ha Mēmipa ka 'oku toe foki, 'oku toe kau foki mo hono ngāue'aki ha lea kovi pē ta'ehoa 'i loto he Falé pē ki he Falé.

Ko e me'a 'a *Hon.* Maāteni Tapueluelu na'e fakahoko fakahangatonu ia ki he 'Eiki Palēmia kā na'e fakataumu'a ki he Pule'anga 'a ia 'oku kau ki ai e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'oku nau Mēmipa 'i he Kapineti,. 'A ia 'oku kato'i 'i heni e 'elemeniti 'o e kupu si'i (2), he na'e fakahoko ia 'i loto 'i he Falé ki he Mēmipa mo e Hou'eiki Mēmipa. Na'e fakahoko foki e ngaahi lea ni 'i loto 'i he Fale Alea lolotonga 'a e ngaahi feme'a'aki 'a e Hou'eiki Mēmipa 'i he 'aho Tusite 13 'o 'Okatopa 2020.

'Oku mātu'aki mahu'inga ke fakatokanga'i ko e anga ko ia 'i he vahe 5 'oku 'ikai ke fakamatala mai ai ko e hā fua 'a e anga ta'efaka'apa'apa, ka neongo ia 'oku 'i ai 'a e mafai 'o e Fale Alea ke tu'utu'uni pē ko e hā 'a e anga ta'efaka'apa'apa. 'I he tu'utu'uni 'a e Fakamaau Lahi 'i he hopo ko e Moala v *Minister of Police*, fika 1 ta'u 1996, Lipooti Lao , 'Apitanga 'a e Pule'anga Tonga, fika 37, na'e fakamamafa'i ai 'e he Fakamaau'anga kuo pau ke mahino 'oku tau'atāina 'aupito 'a e Fale Alea ki he'ene ngaahi ngāue fakalotofale. Pea ko ia 'oku 'i ai 'ene totonu ke fakapapau'i ko e hā 'a e ngaahi lea pē anga 'e hoko ko e anga ta'efaka'apa'apa.

4) **Aofangatuku 'a e komiti:**

- (i) Koe'uhi kuo kato'i e ngaahi 'elemēniti 'o e anga ta'efaka'apa'apa 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 108, (1) mo e (2). Na'e tui ta'etoeveiveiua e komiti na'e monuka 'a e Tohi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'i he 'ātakai 'o e Fale Alea, 'i he me'a 'a e Fakafofonga.
- (ii) 'Oku mahu'inga fau ki he komiti ke pukepuke 'a e ngeia mo e molumalu 'o e Fale Alea, pea 'oku tuha mo taau ke leva'i lelei e ngaahi feme'a'aki mo tauhi 'a e anga faka'apa'apa 'i he Fale 'o hangē ko e tapou 'a 'Ene Afió 'i He'ene Tō Folofola mei he Taloni 'i hono tāpuni fakalotofale 'o e Fale Alea 'i he 'aho 28 'o Ma'asi, 2019. "Ko e ngāue 'a e Fale Alea mo e Pule'anga 'o fakatatau ki he Konisitūtone mo e lao, 'oku mahu'inga ke fakamatāpule 'a e alea pea tauhi 'a e molumalu 'o e fakataha'anga ni."

6) **Fanongoa 'a e tafa'aki 'a e Fakafofonga na'e lāunga'i:**

- (i) 'I he fakataha hono 2 'a e komiti fekau'aki mo e lāunga 'i he 'aho 20 'o 'Okatopa, 2020. Na'e tui ta'etoeveiveiua 'a e komiti 'oku mahu'inga ke fanongoa e tafa'aki 'a e Fakafofonga 'oku lāunga'i.
- (ii) Ko ia ...

<005>

Taimi: 1055-1100

Tokoni Kalake: ... Na'e fai ai 'a e fetu'utaki kia *Honorable* Mateni Tapueluelu ke ne me'a mai ki he fakataha hono 3 'a e komiti 'i he 'aho tatau 'o fakahoko mu'a ha'ane fakamatala 'i he 'ao 'o e komiti pea ke toki fakahū tohi mai ha'ane tali 'i he faka'osinga 'o e uike. Na'e kole ai he Fakafofonga ha faingamālie ke toki 'omi 'ene tali 'i he 'aho 26 'Okatopa 2020.

(III) 'I he fakataha hono tolu 'a e komiti 'i he 'aho 26 'o 'Okatopa 2020. Na'e lau ai e tali tohi fika 1 'a e Fakafofonga pea na'e tui tatau 'a e komiti 'oku 'i tu'a pea mama'o 'aupito 'a e tali ia 'a e Fakafofonga mei he makatu'unga 'o e launga pea ko e tahá 'oku toe fakakau mai ai mo e ngaahi kaveinga kehe ia te ne taki 'e ia e ngāue 'a e komiti 'o mama'o 'aupito mei he makatu'unga 'o e laūnga.

IV. Na'e tu'utu'uni leva ai he komiti ke toe faitohi e sekelitali ki he Fakafofonga ke toe 'omai ha'ane tali kae fakahangatonu mo fakangatanga pē ki he Tu'utu'uni 108 pea ke fakahū mai 'i he 'aho Tu'apulelulu 29 'Okatopa kae lava ke fakataha ki ai e komiti 'i he 'aho Falaite 30 'o 'Okatopa 2020.

V. Me'apango na'e tengetange 'a e Fakafofonga pea na'e laumālie e Sea 'o e komiti ke toe fakalōloa atu e taimi ke 'omi ai ha'ane tali ki he 'aho Mōnite 2 'o Nōvema 2020.

VI. 'I he 'aho Tusite 'aho 3 'o Novema 2020 na'e hoko atu ai 'a e fakataha 'a e komiti 'o tuku atu ai 'a e tali fika 2 e Fakafofonga 'oku ne kei tu'uma'u pē 'i he ngaahi taukave na'a ne tuku mai 'i he tali fika 1 pea ne toe fakahū mai pē 'a e meimei tali tatau.

VII. 'I he vakai 'a e komiti 'a e ki he launga. Na'e tu'uma'u 'a e Fakafofonga 'i he tui pea mo e fakatonuhia 'i 'a 'ene me'a na'e tui 'a e komiti 'oku fiema'u ke lotolotoi e laumālie 'o e fakalelei, langa fonua, ngāue fakataha, fetukulolo'aki kae lava ke fai ha laka kimu'a koe'uhí 'oku 'ikai ko ha fu'u hia matea eni ka ko hono fakatokanga 'i pē 'a e mahu'inga ke faka'apa'apa mo taau 'a e ngaahi feme'a'aki 'oku fai 'i he Fale.

VIII. 'I he'ene pehē na'e laumālie lelei 'a e ni'ihī 'o e Hou'eiki Mēmipa 'o e komiti ke nau me'a atu 'o fai pē ha talanoa lelei mo e Fakafofonga na'a lava ke ne kole fakamolemole koe'uhí ko e monuka e tu'utu'uni e Fale he'ene me'a kae kei tu'uma'u pē ia ke ne tui kai kehe ke hoko atu 'a e ngāue 'a e Fale ki he'ene 'asenita.

IX. 'I he fakataha 'aho 10 'o Novema 2020 na'e lau ai e tali fika 3 e Fakafofonga pea na'a ne me'a tonu foki 'i he fakataha ke fanongoa 'e he komiti 'ene tafa'aki.

X. Na'e toe fakamahino he komiti 'ko e ngaahi taukave 'oku 'omi 'e he Fakafofonga 'i he'ene tali 'e toki fiema'u pē ia 'o kapau 'e toki tu'utu'uni 'e he Fale ke fakahoko 'a e Tu'utu'uni 116 ki he- 119. Ka 'i he tu'unga lolotonga ko e me'a pē 'oku fiema'u ia ke ne fakatokanga 'i 'e he Fakafofonga na'e monuka 'a e Tu'u'tu'uni 108 'i he'ene me'a na'e fai pea ke fakahoko ha'ane kole fakamolemole koe'uhí ko e ngali monuka 'a e tu'utu'uni ka ko e anga ia 'ene tui fakafō'ituitui.

XI. Na'e toe 'oange ai he komiti ki he Fakafofonga ha faingamālie faka'osi ke toe me'a atu 'o fakakaukau ki he kaveinga ni pea mo e mahu'inga ke tuku fakatatali 'a 'ene ngaahi taukave pea mo e ngaahi fakatonuhia ki ha taimi 'e toki fakahoko ai 'a e Tu'utu'uni 116 ki he- 119 telia na'a toe va'ava'a ange ai 'a e ngāue 'a e komiti pea mama'o foki pea mei he makatu'unga launga.

XII. 'I he 'aho 17 'o Novema ne toe ma'u mai ai e tali fika 4 'a e Fakafofonga 'oku ne kei tu'uma'u pē ia 'i he'ene ngaahi taukave mo e fakatonuhia 'i he'ene tali fika 'uluaki mo e ua. Pea kuo ne 'osi toe fakataha foki mo e kKosilio 'o ō Tongatapu 4, kau polisi fakakolo, ngaahi fakataha'anga fakalotu mo e ni'ihī e kāinga 'i hono vāhenga pea 'oku 'ikai ke nau loto ke ne kole fakamolemole.

XIII. Na'e fakataha leva 'a e komiti he 'aho 18 'o Nōvema pea na'e loto taha ai 'a e komiti ke 'oua 'e 'ave 'a e tali 'a e Fakafofonga ki he Fale he 'oku 'i tu'a mo mama'o ia pea mei he makatu'unga 'o e lāunga, pea 'ikai ko ia pē 'oku toe fihia mai mo e ngaahi anga ta'etaau kehe ia ko e ngaahi tukuaki'i ta'ekakato mo ta'emo'oni e ala va'ava'a .....

<007>

Taimi: 1100-1105

Tokoni Kalake : ... ai e ngāue 'a e komiti pea toe fiema'u ha tali ia ki ai mei he Pule'angá.

7. - Fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u.

Fakatatau ki he Tu'utu'uni 114 na'e fakatotolo'i mo fanongo 'a e komiti ki he ngaahi fakamo'oni fekau'aki mo e lāunga ko eni. Na'e fakakaukau'i foki 'e he Komiti komiti pē kuo maumau'i ha totonu pē monū'ia pē na'e 'i ai ha anga ta'etaau ki he Fale Aleá.

'I he taimi tatau 'oku faka'amu 'a e Komiti komiti ke fakatokanga'i 'a e mahu'inga fau ke tauhi 'e he Hou'eiki Mēmpá 'a e ngeia mo e molumalu 'o e Fale Aleá 'i he'ene feme'a'akí, pea ke hoko 'a e lāunga ko eni ko ha fakamanatu 'o e mahu'inga 'o e Tu'utu'uni 108. 'I he taimi tatau 'oku toe faka'amu 'a e komiti ke 'oua 'e hoko 'e faingamālie ke lāungá mo hono tali 'o e lāungá ko ha matapā ia ke ngāue kovi fakapolitikale 'aki ka ke faka'aonga'i fakapotopoto 'i he taumu'a totonu mo mo'oni. 'I he hili 'a e ngāue 'a e Komiti komiti ki he lāungá na'e tu'utu'uni ai 'e he Komiti 'oku 'i ai 'a e fakamo'oni fe'unga *prima facie evidence* 'oku monuka 'a e Kupu 70 (1)(a) 'o e Lao e Konisitūtone 'o Tongá mo e Tu'utu'uni 108(1)(b) pea mo e (c) pea mo e Tu'utu'uni 108(2) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Aleá.

'Oku fokotu'u atu 'i he lipooti ni, kuo maau e ngāue 'a e komiti ki he lāungá ni, pea 'oku monuka 'a e kupu 70(1) (a) 'o e Lao 'o e Konisitūtone 'o Tongá mo e Tu'utu'uni 108(1)(b) mo e (c) mo e Tu'utu'uni 108(2) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e ngaahi fakataha 'a e Fale Alea 'o Tongá.

..(ii) Ko hono mamafa pē ma'ama'a 'o e anga ta'efaka'apa'apa pea mo hono tauteá 'o kapau 'oku tui tatau 'a e Falé mo e Komiti, 'oku fokotu'u atu 'ke toki tu'utu'uni aofangatuku pē ki ai 'a e Fale Aleá; pea..

..(iii) Ke tali 'a e Lipooti Fika 4/ 2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu & Monū'ia 'a e Fale Aleá.

'Eiki Sea : Hou'eiki 'oku ou kole atu ke mou ngāue'aki 'a e faingamālie ko eni ke mou ki'i fakakaukau lelei ki he ngaahi fokotu'u mei he komiti. Tau mālōlō ai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko e *issue* ko eni 'oku mahu'inga 'aupito ke tonu 'etau ngāue. Pea 'i he'ene pehē na'e pau pē ke toe vakai'i tu'o ua 2 pea lau tu'o tolu 3 'a 'etau Tohi Tu'utu'uni mo e Konisitūtone. Kole atu ki he Sea 'o e Komiti Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea ke ne fakakakato mai e lipooti ko ē na'e 'osi lau kakato he Kkalake.

Fakama'ala'ala he Lipooti 'a e Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Lord Tu'i'āfitu: Tapu pē pea mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai hotau lotolotongá. Ko u fakatapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea, 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, ko u fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Kapinetí. Fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele kae pehē ki he Hou'eiki e Fakafofonga 'o e Kakai. Sea kole ai pē ke fakakakato he motu'a ni 'i he me'a 'oku ke me'a mai 'aki he 'osi e sekoni 'e 55 na'e toki 'osí.

Ko 'eku talí kuo fakakakato kotoa 'a e ngāue na'e tu'utu'unia 'e he Feitu'una 'i he makatu'unga 'i he me'a 'a e Fakafofonga Tongatapu Fika 4 pea fai hono lāunga'i 'e he 'Eiki Minisitā Polísí pea 'oku fakahōhoa tatau pē ia ki he tu'utu'uní. 'Oku makatu'unga ai 'a e mālohi 'i ai e nifo 'o e Feitu'una 'i he mafai 'o e Sea 'o e Fale Alea 'i he fengāue'aki mo e komiti ke hōhoa tatau mo e tu'utu'uni ta'etoe fehu'ia 'a e taimi 'oku me'a ai 'o e tu'utu'uni 'a e Feitu'una. Kuo lava kakato 'a e ngāue ia 'a e komití fakatatau ki he Kupu 176 'o e Tohi Tu'utu'uni hā pē ia 'i loto he lipooti. Pea ko ena ko e kakano fakalukufua ena 'o e lipootí 'oku 'i hono talateu, tala fatongia 'o e komití, 'uhinga 'o e lāungá, puipuitu'a 'o e lāungá mo e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakataha 'ao e Fale Alea 'o Tongá fekau'aki mo e fatongia 'oku fakafatongia 'aki 'a e komití 'i ha ngaahi ngāue pē ko ha fakataha ho Falé 'i ha konga 'oku monuka.

Sea ki he motu'a ni he 'ikai ke u toe fu'u fakahoha'a lōloa au ia he ko e ngāue ia ko eni na'e tuku mai ia 'i he tu'utu'uni e Feitu'una hili e lāunga 'a e 'Eiki Minisitā Polísí na'e fai ia he ta'u kuo 'osi. Pea na'e ngāue kakato 'a e komití ia ki ai hangē ko ena 'oku hā 'i he ngaahi fakataha lahi 'aupito na'e ...

<009>

Taimi: 1135-1140

Lord Tu'i'āfitu: ... fakakakato 'e he komiti mo e kumi 'a e ngaahi tu'utu'uni, ko e hā e me'a kuo monuka, 'i he fakatotolo na'e fai 'e he Kalake kae 'uma'ā e Tokoni Kalake mo e kau ngāue 'a e sekelitali mo 'ene tēpile 'i he komiti tu'uma'u.

Pea ko ia kotoa pē 'ena ia kuo fakahoko atu ia 'i loto. Ko e fatongia pē motu'a ni ia 'oku 'i he Feitu'una pē 'a e tu'utu'uni mo e alea 'a e Fale Alea kae nofo ma'u pē 'a e fatongia 'o e komiti 'i he vakai'i 'a e fatongia 'a hono ngāue'i 'a e Fakafofonga 'i ho Fale 'i ha tu'utu'uni pehē hangē ko e taha 'oku alea'i 'i he 'aho ni, mo hangē ko ia 'aneafi. 'Oku fiefia lahi e motu'a, motu'a ni, ko 'eku lave'í, ko e tokoni mo e laumālie lelei 'a e Feitu'una mo e ngāue fakataha 'a e komiti mo ho'o kau ngāue, 'i he mahu'inga ho'o Tu'utu'uni kupu 176, ki he komiti ne fakafatongia'aki kimautou ne hā ia 'i he ngāue mamafa 'i he kupu 50 (b) 'i he ngāue 'aneafi. Ko e ngaahi fakahā loto pehē 'i he ngaahi ta'u 'oku anga ki ai e motu'a ni, 'i he ngāue ho Fale ni, na'e meimei laulau uike, ka ko e mā'opo'opo e fai ki he tu'utu'uni mo e vakai'i 'i he komiti mo e tokoni 'a ho'o kau ngāue na'e nounou pea mahino , ko pea mahu'inga ia e faitu'utu'uni e Feitu'una pea 'oku malava ai ke toe mea'i 'e he Hou'eiki ho Fale ni 'a e 'uhinga 'o e Fale

Alea, ko 'etau fatu lao. 'I he taimi tatau kuo pau ke tau fai 'a e ngaahi tu'utu'uni fakafo'ituitui 'oku tu'utu'uni he Fale 'o e Feitu'una.

Ko e lipooti 'ena Sea, pea na'e fai pē ai 'oku hā 'i loto e laumālie 'o e fefakamolemole'aki mo e ngāue fakataha, kae tuku ki he Fakafofonga 4 'o Tongatapu.

Ki'i me'a si'i pē 'oku ou fie fakahoha'a au ia ki ai, ke toe fakatokanga'i pē mu'a he Mēmipa ho Fale ni 'a e taimi 'oku nau me'a ai 'i ha fa'ahinga fakataha, ke fakapotopoto 'a e ma'u 'o e faka'uhinga makatu'unga 'i he lao, hangē 'oku toka ki ai e langi mama'o 'o e Tu'i, ua, fakamatāpule 'ete fakahoko ha'ate me'a 'a ia 'oku fakatokanga ki ai 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu fika 9, 'a 'ete lea mo 'ete kalanga he ko ia e faka'uhinga'i'aki 'i ai ha me'a 'e hala ha'ate to'o fatongia 'i he Fale ni.

Hoko pē ki ai Sea, 'oku ou tui pē ko e faingamālie 'o e feme'a'aki 'o e Fale ni, 'osi 'asi pē ia he ngaahi tu'utu'uni mo e fakatonutonu 'oku fokotu'u 'i loto he tali 'a e komiti toe fakapotopoto ange pē 'a e kau Fakafofonga 'i he'enua feme'a'aki. Pea kapau leva 'oku 'i ai ha'ate ki'i laka 'oku tō ki tu'a laine pea fakatokanga'i kita ko kita pē ia te te fua, he 'ikai te te toe 'omai ha ngaahi me'a mei tu'a he 'oku 'ikai ke nau kau nautolu 'i he 'uhinga 'o e Fakafofonga ki he Fale Alea 'o Tonga, 'a ia 'oku hā 'i loto he lipooti.

Pea 'oku ou fakamolemole heni ki he Fakafofonga ko koe ko e loto ia 'o e tau'atāina 'oku totonu ki ha kakai 'i he'enua vouti pea ko koe 'oku ke me'a 'i he Fale Alea ni. He'ikai ke tau toe tohoaki'i 'a e polisi fakakolo, kāinga lotu, vāhenga fili, ke nau kau he'ete fehalaaki ha'ate ngāue 'i he Fale Alea ni. Mahu'inga ia e Tohi Tu'utu'uni 'o e Fale Alea ni, 'eke toe fakapapau'i pē ia 'e he kau Fakafofonga.

Makatu'unga ko 'eni fekau'aki mo e me'a 'a e Fakafofonga na'e lāunga'i ai, 'oku ou lave'i Sea 'oku pelepelengesi 'aupito. Ka 'oku ou tuku atu pē 'e au ia 'a e 'uhinga 'oku fakangatangata 'o e komiti ki he Feitu'una ke toki fai e aofangatuku 'a e tu'utu'uni 'a e Feitu'una pea mo e tēpile 'a e Pule'anga na'e hu'u ki ai 'a e 'uhinga 'o e lāunga ko 'eni. Mahu'inga 'aupito e kupu 5 'o e lotu, ke mahu'inga mālie ai 'a e faka'uhinga'i 'i he Fale ni, 'e te'eki ai ke 'i ai ha matolo 'a e fonua ni ki ha toe 'uhinga 'o e fonua kalisitiane hangē ko Nu'usila, ko e *secular state* ka ko Tonga ni ko e fonua lotu fakakalisitiane pē. He 'ikai vae kitautolu 'i he kehekehe 'o e 'uhinga, 'i he lotu ko e fonua lotu ...

<005>

Taimi: 1140-1145

Lord Tu'i'āfitu: ... fakakalisitiane pē eni 'i he tau'atāina 'a ia 'oku hā 'i he kupu 5 'i hono faka'uhinga'i. 'I he kupu 108 'i he fakamā'opo'opo 'a e komiti tuku atu pē ia ki he Feitu'una Sea hōhōa tatau mo e tu'utu'uni 'o e anga ta'etaau he kupu 70 'o e Konisitūtone toe tuku atu pē mo ia Sea. Ka ko u lave'i kuo maama lelei 'a e fakahoko fatongia na'e tuku mai ki he Komiti Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea. Tukuange ā e maea 'a e komiti tau pea fai 'a e tu'utu'uni faka'aufuli 'a e Feitu'una mo ho Fale ki he okooko kuo fai he komiti ki he tu'utu'uni 'o e laumālie lelei ke fai hono ngāue'i.

Ko e faka'osi pē ia Sea 'eku fakahoha'a ke faka'osi atu pē 'a e 'uhinga 'o e ngāue kuo pau ke toe fakafoki mai ki he Feitu'una fakatatau ki he tu'utu'uni na'e tukuhifo he Feitu'una ke ngāue 'a e komiti. Kuo mau 'a e fakamā'opo'opo ko eni kuo 'osi lau kakato atu mo e ngaahi 'uhinga fekaukau'aki 'o e ngaahi tu'utu'uni ho tohi ngāue. 'Oku ou fokotu'u atu pē au he lipooti ni he

I(i) fakaloma ki he Feitu'una mo e Fale Alea 'o Tonga kuo maau 'a e ngāue 'a e komiti ki he lāunga ni hangē 'oku fokotu'u he komiti. 'Oku 'ikai ko au 'i ha'aku tui fakafo'ituitui 'oku monuka 'a e kupu 70(1)(a) 'o e Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga pehē foki mo e tu'utu'uni 'o e kupu tu'utu'uni ho Fale 108(1)(b) mo e,(c) pea mo e tu'utu'uni 108 kupu (2) si'i 'o e ngaahi tu'utu'uni 'o e ngaahi fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga.

Ko hono mamafa pē ko hono ma'ama'a 'o e anga ta'efaka'apa'apa mo ha tautea 'o kapau 'oku tui tatau ho Fale 'Eiki ni mo e komiti. 'Oku fokotu'u atu pē ia 'e he komiti ke toki fai ha tu'utu'uni aofangatuku 'a e Feitu'una ki he ngāue kuo fakakakato. Sea ko e fokotu'u 'a e komiti ki he ngāue ki he tu'utu'uni 'a e Feitu'una fakatau ki he Tohi Tu'utu'uni ke tali ā 'a e Lipooti fika Fika 4/2020 'a e Komiti taumu'a ki he ngaahi totonu mo e monū'ia 'a e Fale Alea. Fokotu'u atu Sea mālō e ma'u ngāue.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Tokanga Tongatapu 4 ke onгона 'ene tali na'e 'ave ki he Komiti he Lipooti e Komiti

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga kae tuku mu'a ke u to'o e ki'i faingamālie ko eni ke 'oatu 'a e ki'i fakalavelave Sea ko hono 'uhinga pē ko e lipooti ko eni 'oku kau tonu ki he motu'a ni pea 'oku ou fakatapu ki he kakai 'o e fonua 'oku me'a mai 'i he ngalu'ea tautautefito ki hoku vāhenga Sea ko hono 'uhinga na'e fai e fakataha mo kinautolu fekau'aki mo e kaveinga ko eni 'o 'ikai ko e kātoa, ka ko e ni'ihhi na'a ku malava 'i he vaha'a taimi ko ia 'o kumi ko hono 'uhinga he 'oku ou taliui foki kiate kinautolu ko 'enau sevāniti 'a e motu'a ni.

Sea 'oku ou faka'apa'apa lahi mo fakamālō ki he Sea 'o e komiti kae pehē ki he komiti 'a e ngāue lahi kuo fakahoko. Ka 'oku ou tokanga 'Eiki Sea ko hono 'uhinga ko e tūkunga 'oku 'i ai e lipooti pea mo e fakahoko mai 'a e aofangatuku ke fai 'a e Fale Alea ni ka 'oku 'ikai ke 'asi ha fo'i tali 'e taha 'a e motu'a ni ai. Ko e tali tohi 'e tolu na'a ku 'ave ki he komiti pea 'oku ou tui Sea 'oku mātu'aki mahu'inga ka 'i ai ha taha 'oku tukuaki'i 'oku totonu pē ke ongo mai hono le'o. 'Aneafi na'e 'i ai e fokotu'u 'oku 'oatu. Ua 'oku 'i ai e tali 'oku 'omai, tolu aofangatuku. Te u fiemālie pē au Sea pē ko e hā pē ha aofangatuku 'a e Fale Alea 'o tatau ai pē pea 'ave e motu'a ni ki pilīsone pē ko e hā e tautea taupotu taha te u fiemālie pē au ki ai kapau 'e tukuange mai hoku le'o ke ongo. Ko e anga ia 'eku fakakaukau mo e .....

<007>

Taimi: 1145-1150

Mateni Tapueluelu : ... 'uhinga na'a ku fakahoko ai 'a e ngaahi leá ko iá. He ko e taimi foki 'oku tau lea ai Sea, 'oku lahi 'a e ngaahi fakakaukau, tui, fakamatala, 'oku tuku 'i he'etau fakakaukau mo hotau 'atamaí. 'Oku ha'u tahataha pē kitu'a, ka 'oku ai hono ngaahi makatu'unga. Ko e tui 'a ha tokotaha 'oku lahi hono ngaahi makatu'unga fakalotu, fakasosiale, fakapolitikale, ka 'oku tukuange tahataha mai he 'ikai ke te lava 'o fakamatala 'i ha fo'i taimi pē 'e taha, 'a e makatu'unga 'o 'ete lea ko iá mo 'ete tui ko iá. Pea 'oku 'ikai ke toki fatu hake pē 'i ha sekoni ko e me'a 'oku te mo'ui 'aki. Pea ko e 'uhinga ia Sea 'eku ko u kolé ke fakakaukau ange mu'a ke ongo mai hoku le'ó he 'oku ongo mai 'a e tukuaki'i ka 'oku 'ikai lava ke tukuange 'eku talí. Pē 'oku tonu pē 'oku hala 'i he fakakaukau 'a e Fale Aleá, ka ko e tali 'a e motu'a ni 'oku 'i ai 'eku totonu ke ongo mai 'a e tali ko iá.

Kae kehe 'oku ou tuku atu pē 'e au Sea ke mahino he 'oku ou 'ilo'i, ko e me'a mai 'a e kakai 'o e fonuá ki hono tukuaki'i e motu'á ni hangē 'oku mafuli 'e vaká 'o fakapalataha. Ko u tui Sea ko e 'aho ko ia 'e tukuange mai ai 'eku talí, tokamālie, palanisi, pea toki aofangatuku ai pē Falé, aofangatuku ai pē kakaí.

Tokanga 'ikai tukulolo Tongatapu 4 kole fakamolemole kae nounou ngāue Fale Alea

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, ki'i fakatonutonu atu mu'a 'a e Fakafofongá fakamolemole. Ko 'eku fakatonutonu atu e Feitu'una, kuo 'osi 'omai 'e he komiti 'a e me'a ko ē 'o fekau'akí nofo 'i he 'uhinga ko ē 'o e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tukuaki'í. 'Oua 'e toe 'omai ha me'a kehe ke toe hipa holo ai e komiti hūfanga he fakatapu. Pea kapau 'oku ke fiema'u pē 'e koe ke hoko atu, kole ki he Seá ke tukuhifo ki he Komiti Kakató ka tau tālanga'i 'a e me'a ko ena 'oku ke me'a ki aí. 'Oku ke mea'i na'e 'osi 'i ai e Fakafofonga 'i he me'a ko ena 'oku ke lolotonga 'i aí, na'e me'a atu ki he kakaí 'ai e ki'i savea pea 'oku ou 'ilo lelei 'e au 'a e ki'i Fakafofonga ko iá. Hā e me'a na'e hokó, tuku kitu'a 'e he kakaí e ni'ihi he fili ko iá, pea 'oku si'i lolotonga 'i tu'a 'a e tokotaha ko iá, 'i he savea talamai ko e loto ia 'o e kakaí. Ko e anga ta'efaka'apa'apa ia Sea kuo ne 'osi mahino. Ka 'oku ou kole atu Fakafofonga 'ai ke ke anga fakatōkilalo. Ke tu'u hake ko e tangata fie lahi koe he anga 'eku sió. Kai ke ke kole fakamolemole...

Mateni Tapueluelu : Sea ka u ki'i, fakatonutonu eni.

'Eiki Minisitā Ngoue: Pea fai'aki ia.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu pē Sea. Ko e tali ko ē na'e 'uluaki 'ave 'e he motu'á ni Sea, kāanokato ai 'ū me'a ko ení. Na'e 'ai tohi kanokato ai e 'ū me'a ko iá.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Mateni Tapueluelu: 'A 'a ia ko e 'uluaki talí ia Sea. Ko e pehē ko ia ē Sea ke fai ha feme'a'aki ki ai, faingata'a foki he 'oku 'ikai ke 'asi ia he lipootí ko e ki'i palopalemá ia. Kae kehe Sea ko u to'o pē 'e au e faingamālie ...

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea ki'i fakatonutonu atu e Fakafofongá Sea. Kapau 'oku 'ikai ke 'asi, fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakató, pea ke fai ha'o fakamatala ke fanongo e Falé ni ki ai. He 'oku lahi 'aupito 'aupito e me'a ia kau ki he Feitu'una, he 'oku ke mo'oni pē Feitu'una he me'a ko ē 'oku ke talí ka 'oku ke mea'i, 'ai mo ke ki'i anga fakatōkilalo, anga faka'apa'apa...

Mateni Tapueluelu : Sea ko e fakatonutonú ia. Ko e me'a ko ia ē 'oku 'uhinga mai ki aí, 'osi 'asi kātoa ia na'a ku tali atu au ki ai ko e lave kau ki he fakatōkilaló mo e, 'asi kātoa 'asi tohi ai he 'uluaki talí. 'Oku 'ikai ke 'uhinga eni ia 'oku ou ta'e fie tukulolo 'Eiki Minisitā. 'I kai, ko e anga ia 'eku mamahi'i 'a 'eku tuí, ko e anga ia ko ē 'eku tuí...

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea ko u fakamolemole pē ki he Fakafofongá he'eku, he toutou tu'u hake. Tu'o 4 a'u 'o feinga atu e komiti ke kole fakamolemole ko eni 'oku 'asi mai pē he lipootí 'oku 'ikai pē tukulolo ia. Ko eni 'oku ne toe me'a mai pē ia, tatau ai pē pē 'ave, ke 'ave koe ki fē? Pea ke me'a 'i Falé ni 'o fai ho'o ngāué 'o fakafofonga'i ho kakaí mo e maumau taimi ho'o me'a 'oku faí mo e fakahela. Me'a hake pē 'o kole fakamolemole pea 'osi pea tau tuku.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Lord Tu'i'āfitu : Sea kole mu'a ke u ki'i Tuku mu'a ke u ki'i tokoni ke fakafokifoki mai e 'uhinga...

'Eiki Sea : Kātaki pē ko u fakatokanga'i e taimi koe'uhí ka u tokoni atu ki he feme'a'akí. Ko e *issue* ko ení na'e tukuhifo e lāunga ko ení ko e lāunga 'a e 'Eiki Minisitā Polisi mo e 'Eiki Minisitā Ngoué.

Lord Tu'i'āfitu : Ko ia ko e 'uhinga ia e fakahoha'a 'a e motu'á ni.

'Eiki Sea : Kātaki pē 'e Fakafofonga Nōpele ko 'eku fakanounou atú koe'uhi ko e lipooti ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'akí pea mo e ngaahi fokotu'u 'e 3 'oku 'omai. Ka 'oku ai e makatu'unga ho'omou fili pē te mou tali pē ta'etali e lipootí. Ko e kupu Fika 70(1)(a) 'o e Konisitūtone 'oku fakahā mai 'e he Komiti na'e monuka. Pehē foki he'etau Tohi Tu'utu'uni kupu 108(1)(b) mo e (c) ...

<008>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Sea: ... pea mo e Tohi Tu'utu'uni kupu 108 Kupu si'i (2) 'a ia ko e kupu eni 'e tolu ko e taha mei he Konisitūtone mo e ua mei he'etau Tohi Tu'utu'uni 'i he Lipooti 'a e Komiti ko eni e Ngaahi Totonu e Fale Alea na'e monuka 'e he Fakafofonga Tongatapu 4 pea kuo 'osi fakamatala mai 'e he Sea 'o e Komiti 'a e ngaahi makatu'unga na'e 'ikai ke fakahū ai pē fakakau 'a e tali tohi 'a e Fakafofonga Tongatapu 4 'i he Lipooti 'a e Komiti ko eni 'oku me'a mai 'a Tongatapu 4 'oku tonu ke tukuange ha'ane faingamālie he ko e ngaahi me'a ko eni 'oku tonu ke fakakau pē ia ko e 'uhinga ko 'ene taukave'i ko e tohi pē te ne lava 'o fakamatala lelei'i 'ene talí 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'e lava ke fakamafola ngutu atu pē kai kehe kuo 'osi kakato e ngāue e komiti ki he lipootí mo e ngāue ki he lāunga na'e 'ave ki he komiti. Ko e me'a ke tau faí ke tau pāloti pē te tau tali pē ta'etali 'a e *recommendation* pē ko e ngaahi fokotu'u 'a e komiti. Ko 'etau hoko atu te tau toki a'u ki ai ka ko e 'uluaki pē te tau tali pē ta'etali 'a e Lipooti 'a e Komiti. Ko e me'a ia te tau pāloti ki ai.

Hou'eiki ko eni te u fakatokanga atu koe'uhí 'oku pule e Konisitūtone ko e kupu 9 e Konisitūtone 'oku fekau'aki ia mo e *habeas corpus* 'a ia 'oku pau ke 'uluaki faka'ilo ha taha pea toki fai hono fakamaau'i pea 'o kapau 'e hilifaki ha tautea kae toki fakahū ki pilisone pē 'e mo'ua pa'anga. 'A ia 'e 'ikai ke lava ke tau tu'utu'uni pē 'i he fo'i *recommendation* 'a e komiti 'ata'atā pehē foki ki he Kupu 12 'o e Konisitūtone 'e 'ikai toe fakamaau'i ha taha faka'iloa 'i hono liunga ua 'o kapau te tau fakatokanga'i kuo maumau'i he Fakafofonga Tongatapu 4 'a e Kupu 70 Kupu si'i (1) (a) Ko ia pē te tau lava 'o fakamaau'i ia ko e 'uhinga na'e taha pē 'ene fo'i fakamonuka 'a e Konisitūtone 'a ia neongo te tau tali 'a e lipooti pē ta'etali kapau 'e tali 'e he Fale ni 'a e Lipooti Komiti Totonu 'a e Fale Aleá 'e pau ke tau fili pē ko fē kupu 'e hoko atu e ngāue ki ai. Ko e me'a ia te tau hoko atu ki ai 'o kapau ko e me'a ia te tau iku ki ai 'e pau ke fili 'e he Fale ni pē te tau ngāue ki he kupu 70 kupu si'i (1) (a) pē te tau ngāue ki he Tohi Tu'utu'uni kupu 108 kupu si'i (1) (b) (c) mo e 108 kupu si'i (2) 'o kapau te tau a'u ki he tu'unga ko iá 'e pau ke tukuange e faingamālie ki he Fakafofonga ke 'omai ha'ane tali pea 'oku 'atā pē ki he Fakafofonga ke 'omai mo ha'ane loea. Ko e 'ū me'a ia 'e toki hoko ia 'amui ka ko e 'uluaki sitepu ke tau tu'utu'uni ki he Lipooti mei he Komiti Tu'uma'u ki he Totonu 'a e Fale Alea pea toki mahino mei ai 'a e hoko atu. Pea ko 'eku fakatokanga pē neongo tau tali e lipootí

‘oku ‘ikai hoko ia ko ha hala’ia ‘a e Tongatapu 4 ‘e toki hoko e fo’i me’a ko ia ‘i hono fakamaau’i ‘amui. Ko ‘etau fakatokanga’i pē ‘e tautolu ‘i he ma’u ‘a e Komiti ‘a e Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea ‘oku monuka ‘a e ngaahi kupu ko ‘eni. ‘Eiki Minisitā Ngoue ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea tapu pē mo e Feitu’una kole pē ke u hūfanga he fakatapu kuo ‘osi hono aofaki ko ‘eku tu’u pē ‘a’aku Sea ko e fie tokoni atu pē ki he Feitu’una fakatokanga’i mai ange pē he Feitu’una ‘oku te’eki ke tau a’u tautolu ki he *impeach* ke ‘ai mo ha loea pē ko e kumi mai ha’ane loea. Me’a pē ia ‘a e Feitu’una ke fakatokanga’i pē mo e Kalaké ‘osi ‘i ai ‘a e me’a na’e ‘osi hoko ‘i he Fale ni tautautefito ki he fatongia ‘a e motu’a ni mo e fatongia ‘o e Fakafofonga Nōpele.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko e me’a ko ia na’e ‘eke he Fakamaau’anga koe’uhí ko e Konisitūtone ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ...

‘Eiki Sea: *Habeas Corpus*

‘Eiki Minisitā Ngoue: Kuo ‘osi ‘i ai ...

‘Eiki Sea: ‘A ia ‘e fakatokanga’i he Sea ko ē ‘aho ni ‘e ‘ikai ke tau toe fou ke fakatonutonu tautolu he Fakamaau’anga.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea na’e ‘ikai ke ‘eke ia he Fakamaau’anga ka na’e ‘osi fai e tautea ki he kau Mēmipa ‘i he anga ta’efaka’apa’apa he Fale ni ‘Eiki Sea, ‘aho ‘e 14 tapu pē pea mo e Palēmia ‘o e ‘aho ko ia, toe ‘i ai mo e ni’ihi he kau Fakafofonga ...

<009>

Taimi: 1155-1200

‘Eiki Minisitā Ngoue: ... Fakafofonga e Kakai na’e ‘osi tautea ‘aho ‘e 5 ‘aho ‘e 3 ko e anga ta’efaka’apa’apa ‘i he Fale, fou pē he founa ko ia. He’ikai ke tau a’u ‘Eiki Sea ki he *impeach* ‘o hangē ko e me’a ko ena ‘oku ke me’a ko ē ki ai, me’a hifo ‘a e Feitu’una kae me’a mai ‘a ha Fakamaau pea ha’u mo ha loea ‘a e Fakafofonga ke fakatonuhia’i...

‘Eiki Sea: He ‘ikai ke kau ‘a e Fakamaau ia he *impeach* ko eni ‘oku ‘ikai ko ha *impeach* ‘eni ia.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Koe’uhi pē Sea ‘oku ke me’a mai ‘e ‘omai ha loea ‘a e Fakafofonga. ‘Oku ‘ikai ke kau ia ‘i heni.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā kātaki ‘o lau ho’o Tohi Tu’utu’uni ke ke mea’i e me’a ‘oku tau talanoa ki ai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko e me’a ‘oku ou lave atu ai he ‘oku ou ‘ilo’i pē ‘Eiki Sea fakamolemole.

‘Eiki Sea: Ka u lau atu te ke hala’ia.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Te ke tautea’i au.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā, ko e tu’o 2 pē ‘eku lea atu kia koe te u tuli koe ki tu’a.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea, ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo he ‘oku ou ta’utu au ki lalo ko e Feitu’una pē ‘oku ke fetakai mai kia au ‘oku ‘ikai ke u lea atu au ki he Feitu’una, ko u tangutu au ki lalo.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā kātaki ‘oku ke kole fakamolemole mai he taimi ni?

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ‘oku ou kole fakamolemole atu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku ...

‘Eiki Sea: Mālō, me’a hifo ki lalo.

Lord Tu’iha’angana: Sea ko e ki’i tokoni pē kātaki ...

‘Eiki Sea: Me’a mai Fakafofonga Nōpele ‘o Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ‘oku ou kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ke me’a pē mu’a kae fakahoko ‘a e tu’utu’uni ‘a e Feitu’una, ‘oku lolotonga tonu pē ho’o me’a. ‘Oku ‘ikai ko e 75 ‘eni ia ‘oku ‘ikai ko e *impeach* ‘eni ia, ka ‘oku me’a mai pē ia ‘i he tautea ko ia na’e fakahoko ki he ‘ū tautea ko ē ‘i he Tohi Tu’utu’uni ia, pea ‘oku toe ‘i ai pē mo e me’a ia ko ‘ena ko ē ki he fakamaau’i, ‘oku ‘ikai, ka ‘oku ‘ikai ko e *impeachment*. ‘Oku kehe pē fakamaau’i ia ko ē he *impeachment* he 75, pea ‘oku ‘i ai pē mo e fakamaau’i ko ‘ena. ‘A ia ‘oku 2 ‘a e me’a ko ē ‘e fai ‘e he Feitu’una, ka monuka ‘oku lava pē mo e fakamaau’i ko ‘ena, kehe pē ia mei he 75, to’o ko ē, ‘oku ‘ikai ko ha *impeach* ia, ka ko e me’a ko ‘ena ‘oku ke me’a mai’aki ‘oku tonu ‘a e me’angāue ko ē te ke ngāue’aki, te ke ngāue’aki ‘a e Tohi Tu’utu’uni, ‘a ē ko ē ‘oku hā ai e ngaahi tautea ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Minisitā Ngoue, ‘a e ‘aho, uike 2 faai hifo ai ki he ‘aho 3, pea ‘oku toe fai pē mo e fakamaau’i ko ‘ena ‘oku ke me’a mai ai, kae ‘omai ‘a e tali ‘a e Fakafofonga ‘oku toe lava pē mo ia, kehe mei he *impeachment*.

Fakama’ala’ala Sea he kupu 116 Tohi Tu’utu’uni Fale Alea

‘Eiki Sea: Hou’eiki kau la u atu e Tohi Tu’utu’uni ke ‘oua ‘e toe fai ha fakakaukau veiveiua ki he me’a ko ‘eni.

Kupu 116, Tohi Fekau: 116 (1) – ‘E malava ‘e he Fale Alea ke ne ‘ave ha Tohi Fekau fakatatau ki he tēpile 4 ko e *writ* ia ki ha tokotaha kapau kuo tu’utu’uni ‘e he Fale kuo ne maumau’i. Kupu si’i (a), ‘a e ngaahi totonu pē (b) na’a ne fakahoko ha anga ta’efaka’apa’apa ki he Fale Alea. Kupu si’i (2), ‘E malava ‘e he tokotaha kuo faka’ilo ki ha anga ta’efaka’apa’apa pē maumau’i ‘o ha totonu pē monū’ia (a) ‘omai ha Fakafofonga Lao. Ko e me’a ‘eni ‘oku ou ‘uhinga ki ai. (b) Ui ha kau fakamo’oni, pē (c) fakahā ha ngaahi fakamo’oni ke tokoni ki he’ene taukapo. Ko e me’a ia na’a ku ‘uhinga ki ai, ‘o kapau te tau a’u ki ai, ‘e tukuange e faingamālie ki he Tongatapu 4 ke ‘omai ha’ane tali. Ta ‘oku fenāpasi ia mo e kupu 2 ‘etau Konisitūtone ‘a ia ‘oku pau ke tau fou he *due process* pea ko e *fairness* ia ke tukuange ha faingamālie ke ‘omai ha’ane tali.

‘Eiki Minisitā Polisi me’a mai.

Tokanga Lord Nuku ko ē kupu 70 e tu'utu'uni ne makatu'unga hono lāunga'i Tongatapu 4

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea. Tapu atu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

'Eiki Sea, na'e makatu'unga 'a e lāunga na'e fai 'e he motu'a ni 'i he kupu 70 ko e anga ta'efaka'apa'apa 'i he 'ao 'o e Fale Alea. Ko e kupu ia na'e fai ai e, ko e 'uhingá 'Eiki Sea he 'oku 'i ai e ngaahi monū'ia 'o e Fale ni ki he anga 'enau fakamalanga mo 'enau feme'a'aki he 'ikai fakangatangata, ha me'a ke lea'aki fekau'aki mo hono fatongia, 'oku tau'atāina ia 'i he Fale. Ka 'i he kupu 70 'o e Konisitūtone, 'oku ne hanga 'o fakangatangata mai 'a e tau'atāina ko ia Sea. Pea a'u mai ki he kupu ko ē 108, 'oku ne hanga 'o tuku mai ai 'a e ngaahi 'uhinga, 'a e ngaahi 'uhinga ko 'eni ko ē 'oku makatu'unga ai, ko e fakatupu 'ita pē ko e tukuhifo, 'oku 'ikai ke pehē ko ha kapekape pē ko ha me'a pehē, ka 'oku tu'u 'i he kupu, 'i he kupu ko 'eni 'i he 108 'a e ngaahi 'uhinga ko ē ko ē ke fai ai hono ta'ofi. Pea 'i he tui ko ē 'a e motu'a ni, na'e hanga 'e he Fakafofonga 'o tukuhifo 'a e ngāue 'a e Pule'anga 'aki 'a e ngaahi lea kuo nau hanga 'o pau'u 'aki 'a e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga. Kiate au ...

<005>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Polisi: ... 'oku kau ia 'i he ngaahi kupu ko eni ko ē 'i he 108 'oku ne hanga 'o maumau'i 'i hono fakamānava'i 'i he kupu 62 ko ē 'o e Konisitūtone. Ke 'uhī ke faitu'utu'uni e Fale ki he'ene ngāue pea 'i ai pea mo e ngaahi konga 'oku tuku mai 'a e ngaahi me'a ko ē ke fai ai ko ē 'i he kupu 62. Ka 'oku hanga he kupu 62 'Eiki Sea 'o talamai ko e tu'utu'uni ko ē ki he ngāue 'a e Fale ko e me'a pē ia 'a e Fale ka 'oku hanga 'e he kupu 70 'a eni ko eni na'a ke me'a mai ki ai 'o fakangatangata pea mo e talamai 'a e tu'unga 'oku kuo a'u ki ai ha fakamalanga ha feme'a'aki 'i he Fale ni ke a'u ki he tu'unga 'o e anga ta'efaka'apa'apa. Pea 'oku hanga leva he kupu 62 'o fakamānava'i 'a e 108 'a e ngaahi tefito'i 'uhinga fakatupu'ita'i, tukuhifo 'uhinga he 'oku 'i ai e ngaahi 'elemēniti ai mahalo 'e 5 pē 6 ka 'oku 'i ai e konga ai 'e tolu 'oku maumau ia 'i he fakamalanga ko eni 'Eiki Sea. Ka na'e 'uhinga hono 'oatu e lāunga 'Eiki Sea ke mahino ki he Fale ni 'oku 'i ai e lao pea mo e tu'utu'uni 'oku fai ai 'etau ngāue. Pea kapau leva 'oku tau pehē ke tuku fakatafa'aki pē 'a e ngaahi tu'utu'uni ia ko iá ka tau fa'iteliha pē kitautolu 'e ta'ofi kitautolu mei fē. Ko e 'uhinga ia e 'oatu ko ē na'e 'oatu ai e lāunga 'Eiki Sea pea 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke tautea'i ka ko hono 'uhinga ke mahino'i 'e he kakai 'o e fonua pea mo e Fale ni 'oku 'i ai e lao pea mo e tu'utu'uni 'oku ne hanga 'o fakangatangata hotau ngaahi fatongia takitaha kotoa pē. Pea kapau leva ko e *process* ko ē ke fakahoko mai Sea 'oku malava pē ke liliu e lāunga faka'ilo ka tau 'alu leva ki he 'ū tu'unga ko ena ko ē 'oku ke me'a mai ki ai ka 'oku mo'oni pē 'a e me'a ia 'oku ke me'a mai ki ai ka ko e 'uhinga 'eku fakahoko atu 'Eiki Sea he kuo hulu'ua hono ngāue ta'efakapotopoto'aki 'a e monū'ia ko ia 'i he Fale ni. Pea ko e 'uhinga ia hono 'oatu ko ē 'o e lāunga ke fakamahino 'oku 'i ai pē hotau ngaahi ngata'anga. Pea kapau leva 'oku takitaha kumi 'ene tonuhia pea tau 'alu leva ki he tu'utu'uni 'a e lao. Tau hiki, leva mei he lāunga he 'oku kehe e lāunga ia mei he faka'ilo. Ka ko e 'uhinga ia 'eku 'oatu he 'oku lava pē ke fai pē e fefakamolemole'aki pea kapau leva 'oku 'ikai ke fai ha me'a pehē 'Eiki Sea ko e lao pē 'e taha te ne hanga 'o fakatonutonu kitautolu. Ka ko e 'uhinga ia ko ē 'eku fakahoha'a atu 'Eiki Sea 'oku 'omai ...

Fakama'ala'ala Sea ko e kupu 112 & 113 Tohi Tu'utu'uni ne fakamalumu ai ngāue hono lāunga'i Tongatapu 4

'Eiki Sea: Kātaki 'Eiki Minisitā Polisi koe'uhī pē ko 'etau taimi ka te u fakama'ala'ala atu pē me'a 'oku me'a mai ki ai. Ko ho'o lāunga mo e 'Eiki Minisitā Ngoue na'e 'i he malumu ia 'o e kupu 112 mo e kupu 113 ko ē 'etau Tohi Tu'utu'uni. Ko e faka'ilo faka-Fale Alea 'oku 'i he kupu 87 na'e 'ikai ke tau ngāue tautolu ia ki ai hili ko ia 'oku lipooti mai e komiti na'e 'ikai pē ngata 'i he fakamonuka 'etau Tohi Tu'utu'uni ka 'oku kau mai e kupu 70 'a e Konisitūtone 'i he ngaahi tu'utu'uni na'e monuka. Ko e tu'unga 'oku 'i ai 'etau feme'a'aki.

Hou'eiki kole atu ke toloi e Fale ki he 2 kae toki hoko atu 'a efiāfi.

(Toloi e Fale ki he 2:00)

<007>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, ko 'etau ngāue 'oku kei 'i he 'asenita fika 4 'a ia ko e Lipooti Fika 4/2020 mei he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea. Hou'eiki hangē pē ko e me'a na'a tau feme'a'aki ki ai he pongipongi, ko e ola e ngāue lipooti komiti 'oku fakahā atu pē he peesi 15. Pea ko e me'a tau'atāina pē 'a e Hou'eiki Fakafofonga ke nau fili ke nau tali pē ta'etali 'a e lipooti pea makatu'unga ai 'etau hoko atu. Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Sea tapu mo e Feitu'una.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Sea ka u ki'i fakahoha'a atu. Na'a ku 'osi 'i 'olunga au toki me'a hake e Fakafofonga, kapau te u ki'i fakahoha'a pē kae toki...

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu ki he 'Eiki Palēmiā mo e Hou'eiki Mēmipa e Falē. 'Eiki Sea ...

<008>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: ... ko e me'a ko eni na'e na'e hoko ko e lāunga fakatatau ki he Kupu 112 'o e Tu'utu'uni. Na'e 'oatu ia ki he Feitu'una pea fakahoko hifo ia 'e he Feitu'una fakatatau e ngaahi tu'utu'uni ko eni 'oku hokohoko hifo 'o 'alu hifo ai 'Eiki Sea ki he 115 kupu 115 'oku ne pehē 'e malava 'e he Fale Alea ke ne fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu. 'Oku tau me'a katoa pē 'i he Fale ni ki he ngaahi fokotu'u ko ē 'a e komiti tu'uma'u. Pea 'oku 'i ai mo e hokohoko hifo ia ke a'u ai ki he kupu 116 'o kapau 'e fie hoko atu 'a e Fale 'Eiki Sea ka ko e me'a mahu'inga 'i heni ko e lāunga eni 'oku te'eki ai ke a'u ki he tu'unga ke faka'ilo ke a'u ai ki he ngaahi kupu kehe ko ē.

‘Eiki Sea ‘oku ou, hoko e me’a ni ia ‘oku ou manatu ai au ‘Eiki Sea ki he, ki’i manatu pē eni ia ko e ki’i talanoa fakatu’a ‘Eiki Sea. Ko e taimi na’e, na’a ku lele atu ai ‘o fakahoko ki he ‘Ene ‘Afió ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e Pule’anga mo e ngāue mo e me’a ko ē ‘oku fai ki he fonuá ‘i he ta’u ‘e taha. Ko e taimi eni ‘o Siaso V ‘Eiki Sea. Fakamatala atu au e tu’ungá tō mai e folofola ia pē ko e hā ha’aku lau ki he vā ko ē ‘o tautolu mo ‘Isileli pea mo Pālesitaine. Ko e tali ko ē na’a ku fai ‘Eiki Sea, na’a ku talaange ‘e ho’o ‘Afio ko u pehē ke tau kei tauhi pē ‘a e vā ko ē mo ‘Isileli koe’uhí kuo fuoloa ‘etau vā mo ‘Isileli. Ua ki ai kuo ‘i ai e ngaahi ‘ilo fakatekinolosia ‘a ‘Isileli fekau’aki mo e mahaki suká. ‘Oku totonu ke tau ngāue ‘aonga ‘aki hotau vā ko eni ke tau kole e ngaahi tekinolosia ko iá ‘e tokoni ki ho kakai. Pea ko e fakamuli’ānoa ‘o e fakahoha’a na’e ‘i ai e, ‘oku hā he tohi matolu Sea ‘a e fuakava ‘a Sihova kia ‘Epalahame ki he kakai ko ē te nau tokoni’i hoku kakai te u tāpuaki’i kinautolu. Pea ko e tali ko ē ‘Ene ‘Afió kiate au *Sam* na’a ke lau e tohi matolu pē ‘ikai? Pē ko ho’o fanongo talanoa? Ko ‘eku tali ko ē ki ai ‘e Sea ‘e ho’o ‘Afió ko u lau pē ‘oku ‘ikai toe ‘i ai ha me’a ia ‘e lava he ngaahi ‘aho ni ko e laulau pē fu’u tohi matolu pea ko ‘ete hela pē pea te ‘olunga ai. Ko ‘ete faingamālie pē lau. Pea ‘oku pehē ‘a e tu’unga ko ē ‘oku tau ‘i ai he me’a ko eni he ‘aho ni ‘Eiki Sea ko e me’a ni ia tau tuku pē ki he ‘Eiki Palēmia.

He ko u manatu au ia ‘Eiki Sea ki he talangata’a ko ē ‘a e foha maumau koloa. Taimi ko ē na’e foki ai, taimi mahu’inga ia ‘a e talitali ko ē na’e fai he tamai. Neongo ‘Eiki Sea ka ko e me’a mālie ko e hoko ‘a e me’a ni ko ‘ete mafili holo pē mo Hou’eiki ko e fai atu e anga fakatu’a kia Hou’eiki. Pea ko ‘ene ngata’anga ...

<009>

Taimi: 1415-1420

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: ... ia Sea.

Mo’ale Finau: Sea fakatapu. Fakatapu atu Sea ki he Feitu’una pehē ki he Hou’eiki. Sea kuo tau kolosi mai he ngaahi hala mahu’inga ‘a e fonua, pea ‘oku ‘ikai ke u ma’u ha faingamālie ke u fakahoha’a ‘aneafi ‘Eiki Sea, ka ko u fanongo pē ‘i he ngaahi me’a ‘oku hoko ‘o faka’amu pē Sea ‘oku mahu’inga ki he Fale ni pea mahu’inga ki he kakai ‘o e fonua.

Sea ‘oku, ko e fonua ko eni ‘oku ‘ikai ke tau hongē ‘i he lelei Sea. Ko e ngaahi ‘ū me’a kotoa pē ‘oku hoko ‘Eiki Sea hangē ‘oku tau māfana ‘i he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘oku ‘olunga ma’u pē ‘Eiki Sea ‘a e fekau ma’olunga. Ko ‘etau ‘i heni ‘atautolu Hou’eiki ko hotau kakala fakataimi pē mo e Hou’eiki ko e kau Minisitā mo e ‘Eiki Palēmia mo kitautolu. ‘Oku ma’olunga ange ‘a e tu’unga mo e ngaahi fiema’u si’i kakai ‘Eiki Sea ‘oku nau fakafanongo mai ‘i he ‘aho ni ki he ngaahi faitu’utu’uni ‘oku tau fai.

‘I he ‘aho ni ‘Eiki Sea ‘oku ou fakakaukau ke u ‘oatu ‘a e fakakaukau ko eni ki he Feitu’una mo e Fale ni. ‘Oku ou tu’u ‘i he ‘aho ni ‘Eiki Sea ke u hanga ‘o fakatonuhia ‘a e faitu’utu’uni te u fai he ‘oku mahino ki he motu’a ni ‘Eiki Sea, ko e totonu ‘o ‘etau ‘i he mōmeniti ko eni ‘i he Fale ko eni ko e pālotti.

Ko e fokotu’u kotoa pē ‘oku ‘omi ‘Eiki Sea, kuo pau ke te hanga ‘o fakatonuhia’i pē *justify* ‘a hoto nima ‘i he’ete hiki, ki ‘olunga pē ‘oku ‘ikai ke hiki. Ko hono ‘uhingá ‘Eiki Sea ka te ongo’i ‘oku taau ‘ete ngāue, ‘ikai ke ngata ‘i he’ene taau pea te ongo’i ‘oku te totongi ha me’a ki he kakai masivesiva ‘a e fonua ko eni ‘Eiki Sea.

Ko ia ai 'Eiki Sea te u tipeiti pē he mōmeniti he'eku ki'i miniti 'e 10 ki he faitu'utu'uni te u fai, ke u ongo'i 'oku ou ma'a hoku konisēnisi mo hoku kakai ko e kau voters hoku kakai 'oku fili pea mo e kakai 'o e fonua. 'I he 'amanaki 'Eiki Sea ke nau hanga 'o puke atu kitautolu 'i he ta'u mahu'inga ko eni 'o hilifaki ki he funga 'o fua pea fua 'etau ngāue 'o fakatatau ki he mo'ui pea mo e anga e tukufua mo e me'a 'oku hu'u ki ai hotau fonua.

'Uluaki 'Eiki Sea e me'a 'oku ou fie fakahoha'a ki ai 'Eiki Sea, ko e tukuaki'i ko eni 'oku fakahoko 'Eiki Sea 'oku mahu'inga pea 'oku mamafa ko hono 'uhinga ia 'oku tohi'i ai 'i he'etau lao. Koe'uhí ke fakamanatu ki he Tonga kotoa pē pe ko ha taha kotoa pē 'oku pole mai ki he Fale ko eni 'oku 'i ai 'a e ngaahi, 'oku 'i ai e ngaahi sitepu pē ko e ngaahi tu'unga kuo pau ke ne hanga 'o teuteu ki ai 'Eiki Sea ke ne hanga 'o matatali. Pea ko e tukuaki'i ko 'eni 'Eiki Sea 'oku fakahoko heni 'i he'eku vakai hifo 'Eiki Sea ki he fokotu'u, te u 'oatu pē 'e au 'a e ngaahi poini ko eni ke ne hanga 'o, 'oku ne hanga 'o fakahinohino e motu'a ni 'Eiki Sea ki he'eku faitu'utu'uni.

'Uluaki, 'oku pehē ni 'Eiki Sea. Ko e tukuaki'i ko eni 'i he kupu 108 'Eiki Sea. Pea ko e 108 'oku 'i ai hono ngaahi kupu iiki mo hono fanga ki'i kupu, pea 'oku 'i lotu ai 'a e tukuaki'i ko eni 'Eiki Sea, 'uluaki ia. 'I he fokotu'u ko ē 'oku fokotu'u mai 'Eiki Sea 'e he komiti, fo'i fokotu'u 'uluaki ke tali 'a e fokotu'u ko eni he 'oku maumau 'a e Konisitūtone kupu 70. Fakamatala 'i he kupu 111 'Eiki Sea 'i he Tohi Tu'utu'uni, kapau te tau me'a hifo ki he 111 'oku ngofua ke tautea ha taha 'oku anga ta'efaka'apa'apa 'o fakatatau ki he kupu 70 'e Sea. Ko e kupu ko eni 'Eiki Sea ko e fo'i kupu ia ki he tautea, 'o kapau 'oku halaia pea fou 'i he ngaahi sitepu ko ē 'oku tu'utu'uni 'e he kupu 116, 'Eiki Sea.

Tokanga 'ikai ha mafai Kōmiti ke nau tu'utu'uni ha tautea 'o ha Mēmipa

'A ia ko e kupu 70 'e toki *apply* pē ia 'Eiki Sea kapau 'oku halaia, pea ko e fo'i halaia ko ia 'Eiki Sea 'e ma'u ia 'i he'etau fononga atu 'i he kupu 116 'a ia kuo pau ke 'ave 'ene tohi fekau pea 'oange 'ene totonu ke 'omai 'ene loea ke ne hanga 'o pākeini mo 'ene totonu 'Eiki Sea. Pea 'i he fo'i 'uhinga pē ko ia 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai ia 'o e komiti 'Eiki Sea ke nau hanga 'o tautea ha taha 'i he kupu 70, pea 'oku hala 'a e fo'i tautea ia ko ia, kupu 70.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Fakatonutonu atu Sea. Kātaki 'e Fakafofonga me'a ki he ...

<005>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: ... lipooti ko ē 'oku tau alea ai 'oku 'ikai ke 'i ai ha fokotu'u tautea 'a e komiti. Ko 'ene fokotu'u mai ia ki he Fale pea kapau 'e tautea 'e 'alu hifo leva ia ki he kupu 116 lau ho'o lipooti ke maau.

Mo'ale Finau: Fakamolemole Sea. Ko eni 'oku 'asi mai hē kapau 'oku fokotu'u atu e lāunga ni pea 'oku monuka e kupu 70 ko e fokotu'u ia. Ko e 'uhinga ia he'ikai te u hiki ai Sea he 'oku 'ikai ke u tui au 'oku monuka e kupu 70.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sio ki he fokotu'u 'a e lipooti, lau mu'a 'a e pepa 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: Te u lau atu 'a e kupu 'uluaki 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Tuku mu'a e takihala'i holo.

Mo'ale Finau: Kuo maau 'a e ngāue 'a e komiti ki he lāunga ni pea 'oku monuka 'a e kupu 70.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Mahino ia 'oku monuka e kupu 'a e teau 'a e 70 pea mo e 108.

Mo'ale Finau: Tukukehe 108.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ko e lipooti ia 'a e komiti.

Mo'ale Finau: Ko e 'uhinga 'eku fakamalanga 'Eiki Sea he na'e totonu ke tau nofo 'i he 108 he ko e mafai ia 'a e Fale Alea ke tau nofo he 108. Ko e 'alu ko ē ki he 70 ke tautea 'e 'oange leva 'ene totonu 'a'ana ia ke mai 'ene tali mo 'ene loea. Pea toki lava leva ke tautea ha taha 'oku monuka e kupu 70.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: 'Eiki Sea ko e talaatu ē he komiti 'oku monuka e 70 'oku 'ikai ke ala e komiti ia 'i he'ene fokotu'u ko ena 'oku 'oatu 'i he lipooti.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea tuku mu'a ke u hanga 'o 'oatu 'eku tipeiti.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: 'Ikai ke ala ia ki he me'a ko ia tautea.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea ko u faka'apa'apa ki he Minisitā. Na'e totonu ke tuku mai 'eku miniti 'e 10.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: 'Oku 'oatu pē ho'o miniti 'e 10 ka 'oku pau ke fakatonutonu he taimi ko ia.

Mo'ale Finau: Te u lau atu 'a e kupu 'uluaki kuo maau e ngāue 'a e komiti ki he lāunga ni pea 'oku monuka 'a e kupu 70(1)(a) 'o e Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga mo e me'a kehe ia Tu'utu'uni 108. Fo'i me'a 'e 2.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ko e 'uluaki 'oku talamai ai ha tautea?

Mo'ale Finau: 'Oku monuka.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: 'Oku talamai 'oku monuka.

Mo'ale Finau: Ko e monuka ko e maumau ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Ngata ai.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea pea ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke u tui ai ki ai he 'oku 'ikai ke monuka 'a e kupu 70.

'Eiki Minisitā Ako: Kole pē ki he ongo Fakafofonga pē te u lava ki'i tokoni na'a lava fakama'ala'ala ai 'a e poini ko eni ki'i miniti pē ia 'e 1 pē ia Fakafofonga. Ko e taimi ko ē 'oku lāunga'i ai ha taha pea toki mai ha tikite pehē mai 'oku ne maumau'i 'a e lao ko ē. Ko e fo'i *charge* pe ia. 'E toki 'omai leva ia 'o fakamaau'i leva ia he Fakamaau'anga tifeni he tifeni talamai 'ikai na'e 'ikai ke u maumau'i ha me'a. Ko e toki me'a 'amui ka ko e ha'u ko ē ko ē 'a

e fo'i tohi faka'ilo 'oku ne talamai 'i he fakakaukau 'a e kau polisi 'oku maumau'i 'a e fo'i lao ko ē, pea ko e me'a leva ia ko ē 'e hoko atu leva ki ai ko e talamai he Fakafofonga 'ikai na'e 'ikai ke u maumau'i 'e au ko 'eku fakamo'oni fakalao mo e hā fua. 'A ia ko e 'uhinga ke *put this* 'i he maama ko ē 'o e me'a 'oku tau anga ki ai ko e faka'ilo he polisi ha taha 'oku tukuaki'i ki ha me'a. 'Oku 'omai 'a e tohi faka'ilo 'oku ne pehē mai 'i he kupu fiha 'o e lao me'a na'a ke hala loto'api ai pau faka'ilo koe ai. 'A ia ko e fo'i me'a tataua ia ko eni mei he 'uluaki. Me'a leva ia 'a e Fakafofonga ha'u mo 'ene, me'a mai mo 'ene loa talamai 'ikai ko e 'uhinga ko ē. 'A ia ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia 'e Fakafofonga. 'Uluaki ia ko e hangē ia hano 'omai e tikite 'o talamai 'i he fakakaukau 'a e komiti 'oku monuka ē mo ē mo ē 'i he lāunga 'oku fai. Ko ia pē mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sai mālō Sea ka u hoko atu. Ko e 'uhinga Sea he'ikai ke u hikinima ai he 'oku 'ikai te u tui au ki he kongā ko ē 'oku monuka e kupu 70. Ko hono 'uhinga he kapau na'e ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea. 'Oku ou kole pē ki he Fakafofonga ke me'a lelei pē ki he monuka e kupu 70(1)(a). 'A ia 'oku 'ikai ke a'u hifo ia ki he kongā ko ē kupu 70 'oku 'asi ai e tautea. 'Oku 'uhinga pē ia ki he anga ta'etaau 'i he 'ao 'o e Fale Alea. Ko e kongā ia 'oku monuka mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea ko 'eku 'uhinga 'a'aku ki ai 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'o e Fale ko eni ke nau faitu'utu'uni ki he Konisitūtone. Ko e me'a ia 'a e Fakamaau'anga.

Lord Tu'i'āfitu: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonu ...

Lord Tu'i'āfitu: Sea ko u fakatonutonu he kuo me'a 'a e Fakafofonga 'o pehē ko e ngāue 'a e komiti 'oku fakataumu'a ki he tautea, hala ia. Kaveinga ngāue 'a e komiti ia ko hono vakai'i pea kapau 'oku lea e kupu 70. Ko e 'uhinga ia ki he anga ta'etaau 'oku fakamānava ia 'i he tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'i he kupu 108. Kapau 'e a'u ki he tu'unga ko eni ko ē he'ikai ke a'u ki ai, ka ko 'eku fakatonutonu Sea 'oku 'ikai ko ha tautea 'a e 'uhinga hono fokotu'u ko e vakai'i. Pea kapau ā na'e tali 'e he Fakafofonga 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni e kupu 108 he'ikai lava ke fakahingoa mai 'a e 70 'e a'u ki ai ki he tu'unga ...

<007>

Taimi: 1425-1430

Lord Tu'i'āfitu : ...'i he mafai 'o e Seá 'i he tu'unga fakataha 'o e Fale Aleá 'i he'ene tu'utu'uni ki he tautea ka 'oku 'ikai ke tautea e komiti. Fakatonutonu ia.

Mo'ale Finau : Sea tuku ke u faka'osi atu 'eku taimi.

'Eiki Sea : Ha'apai 12, ko ho'o miniti 'e 2 'oku toé.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Faka'ikai'i Sea tukuaki'i 'ikai mafai Falealea ke faitu'utu'uni fakatatau mo e kupu 70

'Eiki Sea: Te u ta'ofi e taimi ka u fakamatala atu e ngaahi me'a 'oku ma'u hala 'e he Feitu'una. Ko ho'o me'a ki he Falé 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'a e Fale Aleá ke faitu'utu'uni fakatatau ki he kupu 70 'oku hala. Pea 'oku hā pē hena ko ena 'oku tokoni mai 'a e kalaké 'o *highlight* mai. 'E ngofua 'i ha tu'utu'uni 'o e Falé ke, pea hoko atu leva 'a e ngāue 'e fakahoko 'e he Falé.

Fakama'ala'ala Sea ki he founa ngāue fekau'aki mo e lāunga

Ko e poini hono 2 'oku ke me'a mai ki ai, ke u tokoni atu pē ke fakama'ala'ala atu 'a e ngāue ko ē 'oku fakahokó. Na'e fai e lāunga 'a ia ko e, tau pehē pē ko e talatalaaki 'a ia na'e lāunga'i 'e he 'Eiki Minisitā Polisi' pea mo e 'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai' 'a e Fakafongā Tongatapu 4. Ko e lāunga ko iá na'e tu'utu'uni 'e he Seá ke tukuhifo ki he Komiti *Privilege* pē ko e Komiti e Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá. Ko e tukuhifo ki he komiti 'oku malava pē ia ke tukuhifo pea na'e mei lava pē ia ke 'omai hangatonu ki he Fale Aleá, ke fai ha ngāue ki ai 'a e Falé, ka na'e tukuhifo koe'uhí ke toe tukuange ha faingamālie ke vakavakai'i 'a e lāungá pē 'oku ai ha mo'oni ki he ngaahi me'a na'e fai ki ai e tukuaki'í, mo tuku ha faingamālie ki he Fakafongá ke 'omai ha'ane tali. 'Ahó ni 'oku fakafoki mai e lipooti mei he komiti ki he Fale Aleá pea ko e fokotu'u 1 'i he fakatotolo mo e ngāue 'a e komiti, ko 'enua ma'ú kuo monuka 'a e Kupu 70(1)(a) tānaki atu ia ki he Tohi Tu'utu'uni kuo monuka mo e Tu'utu'uni 108 mo e 108(2).

'A ia ko e fokotu'u ko eni 'a e komiti ki he Fale Aleá, ke fakatokanga'i 'e he Fale Aleá kuo 'osi vakai'i 'e he komiti 'a e lāungá pea 'oku ai e *case*. Ko ia pē. Ko 'etau tali ko e ngaahi mo'oni'i me'a ko eni kuo 'osi fakamo'oni'i pea kuo 'osi fakapapau'i na'e monuka. Kuo tali 'a e lipooti pea 'oku 'ikai ke 'otometiki leva ho'o tali 'e koe 'a e halaia pē ko e tonuhia 'a e tokotaha ko eni 'oku lāungá, 'ikai. Ko e fo'i *internal process* pē ko e fo'i ngāue fakalotofale pē eni ia 'a e Fale Aleá, he ko e me'a ko ē 'oku ke talanoa mai ki ai te tau toki iku tautolu ki ai he taimi ko ē 'oku fai ai 'a e tohi fakatatau ki he tēpile fika 4, 'a ia ko e tikité ia. Te'eki ai ke tau tā tikite 'etautolu ha taha, tau kei talanoa fakalotofale pē eni 'i he ngaahi *process* 'oku tuku mai 'e he'etau Tohi Tu'utu'uni 'a ia 'oku tau 'osi fou mei he lāungá 'ave ki he komiti, fakafoki mai mei he komiti.

Ko e me'a tau'atāina pē 'a e Hou'eiki Fakafongá pē te nau tali 'a e lipooti mei he komiti pē 'ikai, ka ko e makatu'unga hono talí, 'a e hoko atú, 'e toki makatu'unga ai 'a e tā tikité pē 'ikai. 'A ia ko hono tā e tikité te'eki ai pē ke halaia 'a e tokotahá, koe'uhí 'oku te'eki ai ke tau a'u ki he fakamaaú mo hono tala tu'utu'uni. 'A ia ko e *process* pē eni pau ke tau muimui ai. Tatau ai pē pe te ke tui ki ai pē 'ikai, ka ko 'etau muimui pē eni he *process* te'eki ai ke tau a'u ki he me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai.

Mo'ale Finau : Mālō Sea ka u ki'i faka'osi 'eku miniti 'e 5. Fakamolemole pē Sea kapau na'e fehalaaki 'eku *direction* na'e hū'u mei ai 'eku fakamatalá, ka na'e meimei ke u 'uhinga au 'Eiki Sea, manatu'i 'oku 'ikai ko ha fale hopo eni ia 'Eiki Sea ke tau fakakikihi tautolu pē 'oku tonu 'a e 70 'a e tui 'a e faha'i ko ē mo e faha'i ko ē. Ko 'eku poini pē 'a'aku ia 'Eiki Sea te tau foki pē tautolu 'Eiki Sea ki he 108 ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki'i tokoni atu pē ki he ...

Mo'ale Finau: Mei 'osi. Toe pē miniti 'e 1.

Tokanga 'oku fakafe'atungia 'e Ha'apai 12 ngāue 'a e Fale

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko 'eku fie tokoni atu pē ki he Feitu'una ke ke me'a hifo ki he kupu 70(b). Sai pē ta'efai ha ngāue 'oku kaunoa 'i he, ko e me'a pē eni ia 'i Fale Alea pē fakafaingata'a'ia'i pē fakafe'atungia'i 'a e Fale Aleá 'i he fakahoko hono fatongiá. Ko e fatongia eni e Fale Aleá 'oku lolotonga lele he taimi ni koe'uhi ko e anga ta'efaka'apa'apa 'i he Falé. 'Oku hanga he Feitu'una 'o fakafaingata'a'ia'i e ngāue 'a e Falé 'i ho'o faka'uhingá. 'Oku ke toe uesia pē mo e Feitu'una 'i he kupu 70.

Tui Hia'apai 12 ne tonu faka'uhinga Kōmiti ngata pe he Tu'utu'uni 108 'ikai kau ai kupu 70

Mo'ale Finau: Mālō. 'Eiki Sea 'oku kei tu'u pē 'eku fakamatala 'Eiki Sea, ko 'eku faka'uhinga Sea he Kupu 70. Ko u fie fakamanatu pē ki he Fale ni ...

<008>

Taimi: 1430-1435

Mo'ale Finau: ... 'oku fokotu'u mai he komiti ka 'oku 'i ai mo 'emau tui 'amautolu he kupu 70 mo hono faka'uhinga'i. 'A ia na'e fakamalanga 'anenai he kamata 'Eiki Sea ko e Fale eni 'o e pālōti pea ko 'eku faka'osi ia 'Eiki Sea ko 'eku tui ē ki he kupu 70. 'Oku 'i ai e totonu 'a e motu'a ni ke u faka'uhinga'i 'i he'eku faka'uhinga he ko e Fale faka'uhinga lao 'eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha Fale eni ia ke tau, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha loa heni ke ne hanga mo ha Fakamaau ke ne hanga 'o fakapapau'i, tonu pē komiti ia mo 'enau faitu'utu'uni faka'apa'apa lahi au. Tonu pē 'enau talamai 'e nautolu 'oku maumau e kupu 70 ka ko e *opinion* ia 'a e komiti 'Eiki Sea.

Ko 'eku pōini ke 'oatu mu'a 'eku fakakaukau ko e me'a eni te u hiki nima ai ko 'eku faka'uhinga 'eni. Ko u kole Hou'eiki 'oua te tau tuputāmaki kae tukuange mu'a ke tau tau'atāina. Ko 'eku faka'uhinga 'a'aku 'Eiki Sea ko e, na'e totonu ia ke faka'uhinga pē e komiti he 108 sai pē 70 ia tau'atāina ka he'ikai fakamālohi'i ha taha he Fale ni ke tui ki he *interpretation* ko ē 'a e komiti ke makatu'unga ai 'eku hiki. Ko ia 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia e fakamalanga 'oku 'osi mahino kapau na'e nofo pē he 108 'ata'atā pē te u fakakaukau'i 'e au e tafa'aki 'e taha ka ko 'ene hū mai ko ē 'oku monuka ko u ki'i veiveiua ai 'Eiki Sea koe'uhí he 'oku 'ikai ke 'i ai ha he 'oku 'ikai ke totonu ke fakamālohi'i he Fale ni ha faka'uhinga lao 'a ha taha.

Lord Tu'iha'angana: Tokoni nounou pē Sea mou tui pē 'oku fiema'u pē ke tau ...

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Ha'apai kuo 'osi e taimi ia 'a Ha'apai 12.

Lord Tu'iha'angana: Ko e ki'i tokoni atu pē eni ke muimui atu pē he me'a 'a e Fakafofonga ia nounou pē ia.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Taukave ko e natula mamafa e lāunga ne lahi nofo pe Kōmiti he Tu'utu'uni 108

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga. Ko u tui Sea 'e ngaahi feme'a'aki ena ia 'oku 'osi 'oku nau 'alu kotoa pē ki he lipooti mo e ngaahi faka'uhinga. Ka ko u tui pē au Sea 'oku a'u pē ia ki he poini ko eni ko u 'ohake pea na'e 'osi vakai'i pē he komiti te tau a'u pē ki he fua tautau 'o e mamafa 'o e me'a ko ē na'e fakahoko. Pea hangē pē ko ena kuo 'osi 'asi mai he lipooti pea na'e me'a 'aki he Fakafofonga Fika 12 na'e mei nofo taha pē mo lahi e taimi ia 'o e komiti he 108. He na'e mahino pē ia ko e mamafa ko ē 'o e me'a na'e kupu'i lea na'e fakahoko he Fakafofongá 'oku tui pē komiti ia 'oku 'i he pauni pē ia 'o e 108 Sea. Neongo 'oku hā mai ko ē 'i he ... pea na'e 'uhinga pehē 'a e fokotu'u mai ko ē 'a e komiti he 'oku mahino pē ko e he'ikai ke toe fu'u ai ha fakamatala ia he ko e 'uhinga ko e 108 ia na'e mahino 'aupito pē ia 'i he kupu'i lea ko eni ko e pau'u lotu mo e hā hono 'uhinga 'oku monuka ai e 108 ia mo e fanga ki'i kupu iiki ko ē 'a eni ko ē ko ē tau pehē ko e tukuhifo kuo 'osi monuka pē 'iate ia 'oku 'osi maumau'i he fo'i lea ia ko ia 'a e 108.

'A ia ko e me'a ia ko ē ko ē 'oku 'osi 'oku fokotu'u mai ko ē he komiti ia 'oku 'osi maumau ia. 'Osi maumau'i e 108 ia pea na'e fai pē 'omai ia ai ke meimei ko e, pea ko e mai, ko e mamafa ko ē 'o e fo'i me'a ko ē na'e fakahoko ia 'oku fe'unga pē mo e 108. Pea 'oku 'i ai pē 'a e mafai ia 'o e Feitu'una 'Eiki Sea 'a eni ko ē na'e 'ohake 'i he feme'a'aki mo e ngaahi tautea ki ai kamata mei he 'aho, kamata pē ia Sea mei he te ke lava pē koe 'o fakatokanga mamafa. Fakafofonga 'oua toe fai e me'a ko eni he 'oku ke maumau'i e kupu 108. Kuo tu'o 2 e hoko atu e me'a he kuo hoko atu ki he 'aho 'e 3 hoko atu ki he 'aho 'e 5 hoko ki he uike 2 'a e mafai ia ko ē Feitu'una ke tautea he 108.

Ko ia Sea pea na'a ke tataki mai ai 'e koe ai 'etau, pea ko e 'uhinga leva 'etau toe 'alu ko eni ko ē ke tau toe a'u tautolu ki he 70 ko e 'uhinga he na'e me'a mai e Fakafofonga ia na'e 'ikai ke tali 'e he komiti ia ke fakahū mai 'ene tali ko ē na'e 'omai. Pea ko e hā 'ene 'uhinga 'a e komiti ko e 'uhinga he ko e tali ia ko ē na'e 'omai he Fakafofonga 'oku tui e komiti ia mama'o 'aupito ia mei he 108. Te tau 'alu tautolu ia 'o toe hokohoko atu ki he ngaahi me'a ia te u ki'i 'oatu 'a e fakatātā Sea he 'oku 'ikai ko ha fu'u me'a eni ia pehē ko ha fu'u me'a ke fakapulipuli'i ko e fakamo'oni pē ki he poini ngaahi me'a fakafolofola kupu, lau 'a e folofola mo e Tohitapu 'uhinga ke fakatonuhia'i 'ene lea. Neongo kuo 'osi monuka e 108 ia he'ene fo'i pehē pau'u lotu ka ne 'omai 'ene ngaahi 'ū 'uhinga ko ia pea 'oku pehē 'e he komiti ...

<009>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu'iha'angana: ... tau tuku pē mu'a 'etau ngaahi faka'uhinga fakalotu, ko e Tohitapu ia ko e fu'u moana loloto 'oku tau uku kotoa pē ai, pea taki taha fai pē 'ene ki'i faka'uhinga mo 'ene ki'i lotu, pea te tau lōloa tautolu, sai tuku ia.

'Oku 'i ai mo e kongaheni e ngaahi tali ko e ngaahi me'a pē ia ne 'osi 'ohake ia 'i he patiseti, feme'a'aki 'a e Fale Alea ni 'i he patiseti 'ū me'a lahi a'u, 'a e tanu hala mo e 'ū me'a pehē. Pehē 'e he komiti 'oku fu'u mama'o ia mei he 108, tau nofo pē ko ē he 108, ko e 'uhinga he 'e toe fai 'e toe 'omai e tali ia ka ko e mafatukituki ko ē me'a na'e hoko ia ko e ki'i me'a ma'ama'a pē, ko e, 'ikai ke u pehē 'oku ma'ama'a, ka 'oku fe'unga pē ia mo e 108 mo e faka'uhinga e komiti. Pea ko e 'uhinga ia Sea na'a ke fokotu'u mai ai 'o ke huluhulu mai kuo kamata 'etau lele 'atautolu ke tau a'u ki he 70, he ko ho'o me'a mai 'e lava ia kapau te tau 'alu atu pehē 'e he Fale Alea ia kuo a'u ke tau, ke lave ki he 70, 'e toki ngofua leva ia ki he Fakafofonga ke ne

‘omai e ngaahi tali ko ‘eni na’e ta’ofi ‘e he komiti. Kuo pau ke ‘omai, kapau te tau a’u kitautolu ke fakahoko e 70 ‘e ‘atā ia ki ai ke ne ‘omai ‘ene loea ‘omai mo ‘ene ‘ū tali ko ē na’e ‘omai ko ē na’e ‘ikai ke, na’e pehē he ko e ‘uhinga pē na’e ‘ikai ke tali ai ‘e he komiti ‘ene me’a, tali ko ē na’e ‘omai mei he Fakafofonga ‘oku fu’u mama’o ia mei he 108.

Pea ko e ‘uhinga ia na’a ke huluhulu mai ai kapau ‘oku kei loto ‘a e Fakafofonga ke ‘omai ‘ene tali ‘a ‘eni ko ē ‘oku ne tuku, ‘oku ne pehē ‘ikai ke kakato e me’a ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke kau mai ‘ene tali ‘ana. Pea ke me’a mai kapau te tau a’u ki he 70 ‘e ‘atā ia ke ‘omai e tali.

Ko e ki’i mamafa ia e me’a ko ē na’e fai ‘e he Fakafofonga, pea ‘oku fa’a hoko pē ia ‘i he Fale ni, ka ko ‘etau tu’utu’uni kuo pau ke lāunga’i ke fai ha ngāue ki ai. ‘I ai pē taimi ‘e ni’ihi kuo homo e ngaahi lea ta’etaau, kuo hoko pē ia, pea fa’a fakatokanga pē he taimi ‘e ni’ihi pē ‘e hoko atu pē feme’a’aki ia. Ka ko e fo’i kupu’i lea ia na’e me’a’aki ‘e he Fakafofonga, na’e fai hono lāunga’i ‘ona. Pea ko e me’a ia na’e ngāue ai e komiti, na’a mau ngāue pē mautolu ‘i he 108, pea ko e anga ‘ena e fakalea ko ē me’a ia, pea kapau ‘e fai’aki pē ia fokotu’u mai ‘e he komiti, ‘e fai e ‘ū tālānga ia ko eni kuo ‘osi pehē mai he komiti ia, pea ‘oku ou tui au ‘e ‘ikai, pē ko e toe hā ha ‘uhinga ha taha ‘i Fale ni, ‘a e fo’i lea ko e tukuhifo pē ko e hā hono fakalea ‘i he’etau tu’utu’uni ‘a e tukuhifo ko e lea ko ia ‘oku ne ‘osi tukuhifo ‘e ia ‘a e tokotaha, ‘osi ‘ikai toe veiveiua ‘oku, ka pehē mai ha taha ‘oku ou pau’u lotu ‘i he, kae ngāue’aki ‘i he Fale ni, ‘osi ongo’i ‘e au ‘oku ne tukuhifo ‘e ia au.

Tui ko e lea ne fai Tongatapu 4 ko e ma’ulalo taha fai he Fale Alea ke uesia ai lotu he fonua ni

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i tokoni ki he Hou’eiki. Mālō. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, tapu kia Tu’ivakanō mo Hou’eiki, fakatapu atu ki he Fakafofonga e Kakai.

‘Eiki Sea ‘oku tau fakafeta’i kotoa pē ‘i he’etau tū’uta mātu’u ki he ta’u fo’ou ko eni, pea ‘oku tau hihiki pē he ta’u ni pea mo e ngaahi fakatokanga matangi, pea ‘oku sītu’a atu ia, pea tau hoko mai ki he Uike Ha’amo ‘o Tonga. Kuo tukuange e maea ka tau folau pea ko e ngaahi kaupeau ‘eni ‘o e folau ‘oku tau sītu’a mei he fatongia ‘o e ‘aho ‘aneafi. Ko e taha eni e ngaahi peau, tau fakafeta’i pē ‘oku tau ngāue’i e vaka e fonua pea mo e lotu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ko e lipooti e kuo fai ‘e he Sea e komiti, pea ‘oku ou pou pou ki he fokotu’u kuo ‘omai ‘oku mahino pē ngaahi me’a ko ia Sea, pea tuku pē mu’a ke u lave atu ki ha fanga ki’i me’a felāve’i hangatonu pē mo ia ‘Eiki Sea.

Na’a ku folau mai mei motu ‘i he ‘aho ko ‘eni ‘aho 13 ‘o ‘Okatopa ‘ou fanongo mai pē he ‘Onemato ki he tipeiti ko ē na’e fai. Na’a ku fu’u ongo’i loto mamahi lahi ‘aupito, ‘aupito ‘i he’eku ongo’i ‘a e ngaahi lea ko ‘eni ‘Eiki Sea na’e ngāue’aki. Ko e lea mamafa eni ia ‘Eiki Sea, ‘Eiki Palēmia ‘oku ke mea’i ko e ngaahi pau’u ‘oku mou fai ‘i he fonua ni, tukuaki’i ‘eni ia ‘Eiki Sea, ‘oku tukuaki’i kātoa e Hou’eiki e Kapineta, ko e kau pau’u. Pea na’e fai ‘e he fonua ni ko e fo’i pau’u eni ‘oku pango tahā ‘eni, ‘a e uki ko ē e lotu ‘aukai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea, ko e monū’ia’anga ‘o e fonua ko eni ko e lotu. Tau ‘ilo pē he hisitōlia e ngaahi kuonga e fononga, tālunga mo e hake ‘a e lotu fakakalisitiane ‘o tali ‘e Tupou, pea lotu e fonua ni, hangē ko e tukufonua na’e fai ‘i Pouono ...

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a pea tau fononga mai ai 'i he monū'ia ko ia mo e tapuaki ko ia. Kuo tu'u hake eni ia e ki'i Fakafongonga he 'aho ni ke kikite fakapalōfita 'o ne hanga 'o tala ko e fu'u mala'ia e fai e lotu. 'Eiki Sea 'oku ou tu'utu'ukina. Ko e ngāue ko eni 'oku pou pou ki ai e kau taki lotu 'o e fonua ni pea mo e Pule'anga. Pea kapau 'oku 'i ai ha'o tui fakafo'ituitui 'oku 'ikai te ke tui ki ai me'a pē koe ho 'api he 'ikai te ke pōpula ai pē te ke mo'ua ai. Ko e fa'ahinga lea ko eni ke fakahoko ko e lea 'oku 'alu atu mei he Fale fa'u lao e fonua 'i he fakamaau 'a e motu'a ni ko e lea ma'ulalo taha eni ke fai 'e ha taha he 'oku ne tuhu'i 'a e tama'imata 'o e anga 'etau nofo fakafonua. Ko e koloa e Tonga ko e lotu tauhifonua mo e teke 'o e maama 'i Tonga. Pea kuo tau pehē kuo maama e fonua ni, Tau sītu'a mei 'aneafi pea 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au 'Eiki Sea pē ko e hā e me'a 'oku hūhūkia pehē ai 'a e lotu 'a e Fakafongonga ko eni tapu mo ia. Ma'ave'ave he vahefonua 'Eua 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu 'Eiki Sea. Fakatonutonu 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Sea ko e fakatonutonu e pehē 'oku fakafepaki'i e lotu ko e lotu ko e koloa fungani. Mama'o 'aupito 'aupito ia mei ai. Ko e me'a 'oku ongo ai ki he motu'a ni Sea ko e 'ikai ke lau ko ē 'eku tali he 'oku lave ia ki hē, 'oku 'ikai ko e lotu ko e founa ko e founa, kamata me'a mai ki ai e 'Eiki Nōpele.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea.

Mateni Tapueluelu: 'Oku 'ikai ko ha lave ia 'a e motu'a ni. Ko e me'a pē ia 'oku tohi ko e founa Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka u toe ki'i tokoni atu pē ki he Fakafongonga. 'Ikai ko ha fakatonutonu eni ia 'Eiki Sea Konisitūtone kupu 5. Kole atu ki he kalake ke 'alu e Konisitūtone kupu 5 ke mea'i he Hou'eiki 'a e fakatau'atāina'i he Konisitūtone 'o e fonua ni 'a e lotu ki he kakai 'o e fonua ke fakahoko ho lotu fakatatau 'i he tui 'oku ke kau ki ai 'i ha feitu'u pē 'i Nuku'alofa, 'i 'Eua, 'i Vava'u pē ko Ha'apai pē ko e 'atā faka'atā ia he Konisitūtone ko e founa ē. Ko e me'a 'oku tapu ia he Konisitūtone ...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kapau ko ha lotu fakasetane hangē ko eni 'oku ma'u he Fakafongonga.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea ko e 'uhinga mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea te u hoko atu au ki he'eku malanga.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea pau ke fakahoko ia.

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eiki Minisitā.

Mateni Tapueluelu: 'Oku 'uhinga mai ia ko e tau'atāina e lotu kia tautolu kātoa. Kau ai e motu'a ni Sea. Kapau ko e tau'atāina ia e lotu ke te fai 'e kita 'ete lotu 'aki e pa'anga e kakai totongi tukuhau ko e kamata ia e fehu'ia Sea kaunga ia kia kitautolu kātoa e fo'i momēniti ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u toe ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga. Hangē pē ko 'eku lave ko ē 'anenai Sea 'a e hūhūkia ko ē ke fehu'ia 'a e pa'anga na'e 'osi fai e fakamatala he motu'a ni. Na'e 'oange e tohi fehu'i e Fakafofonga ko eni pea na'a ku 'osi fakamatala fakalelei he Fale ni. Ko e ngaahi polokalama ko ē 'a e Pule'anga ki he ngaahi 'otu motu. 'Oku 'i ai e ngaahi polokalama mahu'inga ia hangē ko e vahefonua 'Eua. Na'e huufi ai 'a e holo ko e *community* ia pea lava 'o ngāue'aki ki he falemahaki ka hoko ha fakatamaki. Huufi ai e vai 'a 'Eua, huufi ai pea mo e tānaki'anga veve fo'ou 'a e poate hono fokotu'u ai. Huufi ai pea mo e ngaahi me'a lahi ia vakai ki he uafu mo e hā fua. Ko e lotu ia 'Eiki Sea na'e toki fakahoko pē he Tokonaki mo e Sapate ko e taimi pē ia ko e taimi mālōlō. Ko ia 'oku ou kole 'oua te tau toe foki ki he kongā ko ia he ko e ngaahi polokalama ngāue pē ia 'a e Pule'anga 'oku fakahoko pea 'oku ou kole atu mou laumālie lelei ke tau ngāue'i fakataha mo 'a'alo hotau vaka ka u foki mai au ki he 'eku fakamalanga Sea.

Ko u lave ki he kupu hono 5 ki he Konisitūtone faka'atā ai e tangata mo e fefine kotoa pē ke fai ha'ane lotu. Pea ko e polokalama ko eni 'Eiki Sea tau kei fiefia 'i he 'aho ni mo e fokotu'utu'u ngāue 'a e Potungāue Mo'ui kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Minisitā pea mo e poupou 'a e Kapineti pea mo e 'Eiki Palēmia 'oku tau kei hao 'i he 'aho ni he KOVITI. 'Ikai ke 'i ai ha'atau poto 'o tautolu pea 'ikai ha'atau pa'anga pē 'i ai ha'atau koloa ka 'oku tau fakafeta'i 'i he tauhi kuo fai pea 'oku tokoni e lotu ...

<007>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Pa'anga : .. ko e lotu ko hotau falala'angá ia ko hotau mo'ui'angá ia. Poupou e ngaahi siasí kotokotoa pē 'i Tongá ni ki he fatongia ko eni. Ka 'oku ai ha ni'ihi 'oku 'ikai ke nau poupou ki ai, 'oku faka'ofu'ofa pē ia 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e maumau ai. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha totonu 'o ha taha, ke tu'u 'i he Fale ko eni 'o tala 'oku fakamala'ia 'a e ngāue 'oku faí mo fakahokó.

Mateni Tapueluelu : Sea ka u toe ki'i fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'E toe 'osi ho'o fakatonutonú pē 'ikai Fakafofonga?

Mateni Tapueluelu : Tatau pē mo e totonu 'a e Feitu'una...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ki'i me'a hifo ki lalo kae 'oatu e ngaahi maama ko eni ke hū kia koe.

Mateni Tapueluelu : Ki'i fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pea kapau 'oku ...

Mateni Tapueluelu: Ki'i fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki tau tauhi pē 'etau molumalú. Me'a mai fakatonutonú Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu : Ka fakama'u 'a e 'aukaí pea 'osi pē pea mātuku atu 'o inu mo papakiu lau ia ko e hā? Ko e 'uhinga ia Sea 'oku fai ai e tokangá.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Te ke toe ui 'e koe e me'a ko iá ko e hā 'a e me'a ko iá?

Mateni Tapueluelu : Ke totongi 'e he ni'ihi 'oku 'ikai ke ngāue fakapule'anga ke kau he folau pehē.

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakatonutonu ia heni Sea. Sea 'oku ou fokotu'atu 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakatonutonu.

Mateni Tapueluelu: ... tukuhau Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki kātaki 'oku mahino pē fakamalanga ko eni 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e fakatonutonu ko eni mei Tongatapu 4, ka 'oku mo me'a moua 'i he 'elito 'o e fo'i *issue*, te'eki ke tau a'u kitautolu ke tau fakamaau'i pē 'oku, ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai 'a e me'a ko ē na'e fai ki ai e lāungá. 'Oku tau 'i loto pē eni 'i he fokotu'u 'a e lipooti 'a e Komiti Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá, ke mou me'a mai 'i he lipooti pē 'oku mou tui pē ta'etui ki he ngaahi fokotu'u 'e 3, pē 'oku ai ha me'a 'oku mou fokotu'u ke liliu 'i he fokotu'u. Tau nofo ma'u pē 'i he peesi 15 'o e lipooti, he ko e toenga 'o e 'ū me'a 'oku mou fie feme'a'aki a'i te tau toki iku pē ki ai ka 'oku 'ikai ko e taimi eni. Hou'eiki tau faitu'utu'uni ki he lipooti ko eni ka tau hoko atu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō 'Eiki Sea. Ko e ki'i miniti 'e 5 'oku toé ke u ki'i fakamalanga pē pea te u toki faka'osi leva ki he lipooti he ko e tefito'i tukuaki'i eni. 'A ia ko e fonuá ni ko e fo'i pau'u kovi taha eni kuo mou fai ko ho'omou pau'u lotu 'aki 'a e 'aukaí, pea 'e mala'ia e fonuá. 'Eiki Sea, Hou'eiki, ko e hā 'a e me'a mai ki heni 'a e kakai tauhi lotú mo e fonua kalisitiane ko eni, ki he palōfita ko eni mo 'ene malanga na'e fai he Fale 'Eiki ko eni. 'Oku fakatupu fifili 'a e ...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'A e tu'unga faka'atamai na'a ne ma'ú.

Mateni Tapueluelu: Ko e fakatonutonu he fakahoko mai ko e palōfita.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pē 'oku kei fe'unga ke ngāue fakahoko fatongia..

Mateni Tapueluelu : Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea : Fakatonutonu Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu : 'Oku 'ikai ko ha palōfita 'a e motu'á ni ko e Fakafofonga. Na'a ku fakahoko atu 'e au 'eku anga 'eku fakakaukau 'o fakatatau ki he me'a 'oku ou hanga 'o 'iló 'oku hala e tukuaki'i Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tali pē Sea 'oku 'ikai ko e 'uhinga ko ha palōfita, ka ko 'eku 'uhinga 'Eiki Sea ko e kau taki lotu eni 'o e Pule'angá ni, 'oku nau pou pou mo uki e kāinga lotú ke hūfia. Ko e uike ha'amo na'a tau situ'a mei a'i na'e hūfia 'Ene 'Afió mo Hono Falé, hou'eiki 'o e fonuá. Na'e hūfia e 'Eiki Palēmiá Hou'eiki Minisitā, kau Nōpele, hūfia taki e ngaahi siasi. Ko e hā hono 'uhingá? Ko e me'a 'oku tui ki ai e Tongá ko e lotú. Ko e lotú pē ko hotau 'ū 'angá ia hangē ko e kaveinga ngāue e patiseti 'o e ta'u ni. Saame 91: Ko Sihova hotau malu'anga mo hotau talitau'angá. Ka u foki mai au Sea ki he ngāue ko ia na'e faí. Ko u tui kuo 'uhinga 'a e ki'i malanga mo e, ko e, 'oku toe 'ohake ai pē heni 'a 'Eua, na'e 'ohake he vaká 'aneafi, pea ko u pehē ka 'i ai ha me'a kuo tali he patiseti 'a e fonuá 'e he laó, ko e hā koā 'a e me'a 'atautolu 'oku tau hoha'a ai ki a'i. 'Oku fakahoko 'a e ngāue 'e he Pule'angá 'o fakatatau ki he patiseti 'a e

fonuá na'e 'osi tali. Pea kapau kuo 'i ai ha lao kuo maumau ai, ko u kole atu mou faka'ilo, faka'ilo e 'Eiki Minisitā Pa'angá pē ko e 'Eiki Palēmiá, he 'oku tau ngāue 'i he malumalu 'o e laó ke ne tataki kitautolu. Kae 'oua te tau 'oho noa'ia holo pē 'Eiki Sea hangē ha taha 'oku 'ikai ke ne 'ilo 'a e feitu'u 'oku fononga ki aí.

'Eiki Sea, faka'osi 'aki 'eku malangá, 'eku pou pou kakato, fakamālō ki he 'Eiki Sea 'o e Komiti ko ení ki he ngāue lahi na'a nau fai he ta'u kuo tau liu mei aí, kae fakahū mai eni ke tau tali ā 'a e lipooti ko eni kae hoko atu e ngāue ho Falé. Mālō 'Eiki Sea.

<008>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Sea: Tongatapu 1.

Tokanga ne taau ke 'i ai faingamālie 'o Tongatapu 4 ke 'omai hono le' o he tali

Siaosi Pohiva: Tapu mo e 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki. Kimu'a ke, 'oku ou loto ke u taukapo'i 'a e fo'i *principle* pē ko e fakakaukau fakamāmani lahi ko e *fairness*. Ko u tokanga ki he me'a mahu'inga 'o e lipooti ko eni he kuo pau te tau aofangatuku 'o pālōti ai. Pea ko e ola ko ē 'etau pālōti ai te ne uesia ha'atau toe tu'utu'uni 'amui ange 'e muimui mai ai. Pea ko ia 'oku ou tui Sea 'oku mahu'inga ke tau vakai'i ke toe loloto ange 'a e lipooti. Ko e totonu ke tali pē ko e *right to reply* ha tokotaha pē tatau ai pē pe ko hai kuo tukuaki'i ki ha fa'ahinga hia. Ko e me'a 'oku ou ongo'i 'i he me'a ko eni 'oku hoko 'oku 'ikai ke u tokanga au ko e hā 'emau lao kuo maumau'i ko e me'a ia ke tau toki hanga 'e tautolu 'o tipeiti'i pea mo kapau 'oku tau ō 'oatu ha Fakamaau ke fakamaau'i ko e *issue* kehe ia.

Ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai ke *fair* 'a e me'a ko ē 'oku fai. 'Oku mahu'inga ke tau faitu'utu'uni kuo ma'u kātoa e fakamatala kuo 'omai ki ai ke tau faitu'utu'uni ai. Ko e me'a 'oku mahu'inga ki he motu'a ni ia na'e 'ikai tali ke 'omai ha tali 'a e tokotaha 'oku tukuaki'i pea kiate au 'e *fair* fēfē ke u faitu'utu'uni 'i ha fa'ahinga fakamatala 'oku 'ikai 'oange ai e totonu 'a e tokotaha kuo tukuaki'i ke 'omai 'a 'ene tali. 'Uluaki 'oku te'eki ai ha lao ia kuo ne fakamahino mai 'a e ngata'anga pē ko e *boundary* 'o e makatu'unga na'e fai ai e lea, ko e fo'i lea ia 'a e tokotaha ko eni mahino pē 'i he'etau takitaha faka'uhinga pē 'oku kovi ta'etaau ko e me'a ia ke toki fakamaau'i 'etautolu pea mo *decide* ke faitu'utu'uni ai 'a e Fale. Ka 'oku 'ikai ke tu'utu'unia mai 'e ha lao ia e Fale ni ko e hā e *boundary* 'ene makatu'unga te ne 'omai na'e makatu'unga ai 'ene lea. Ko ia ai 'oku ou kole atu Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Ako: Sea ki'i fakatonutonu.

Siaosi Pohiva: Tukuange ke 'omai 'e he tokotaha tukuaki'i tokotaha ko eni kuo tukuaki'i ...

'Eiki Minisitā Ako: Ki'i fakatonutonu pē Sea kātaki.

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eiki Minisitā Ako.

Fakatonutonu ne 'osi 'ange faingamālie Tongatapu 4 mai 'ene tali ki he Kōmiti

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Feitu'una Sea, tu'u hake pē ko u kau he Mēmipa foki he

komiti. Ko u tui 'oku ki' i maa'ulōloa pē 'a e feme'a'aki he ngāue ka ko e hangē ko e me'a ko ē 'a e Fakafofonga 'oku ne pehē na'e 'ikai ke 'i ai ha faingamālie ke 'ai ha tali hangē pē ko ē na'e 'osi fakamatala he Sea 'o e komiti na'e 'oange e faingamālie na'e mai e talí. Pea 'i he fakakaukau 'a e komiti na'e 'ikai ke tali 'e he tali ko ē na'e mai 'e he Fakafofonga 'o fakatatau ki he me'a na'e 'oatu ko e me'a ia na'e 'ikai ke tali ai ko ē 'a e tali na'a ne'omai. 'Oku 'ikai ke pehē ia na'e 'ikai ke 'oange hano faingamālie. 'Io pea ko u tui pē au hangē pē ko ē ko e me'a 'a e Fakafofonga 'oku 'i ai pē 'ene *right of reply*. 'A ia ko e 'osi ko eni e tali e lipooti pea 'e me'a mai e Fakafofongá he ko u tui pē au ki ai 'oku tonu ke 'i ai ha'ane tali, 'ene totonu ha'u mo 'ene Fakafofonga Lao kapau 'e fiema'u pea fai leva ai 'a e feme'a'aki 'i he 'io pē ko e 'ikai 'a e ngaahi kupu. Ka ko e me'a ko ē ki he fakahoko mai ko ē 'e he Fakafofonga Sea na'e 'ikai ke 'i ai hano faingamālie na'e 'oange ka ko e tali na'e 'omai na'e 'ikai ke tui 'a e komiti ki ai ko e 'uhinga na'e 'ikai, na'e 'alu mama'o ia mei he me'a na'e kole 'aki ko ē me'a ke mai e tali ki ai mālō Sea.

Tui 'ikai fatongia Kōmiti ke tala 'oku hia pe ta'ehia Tongatapu 4 ko e me'ia Fale Alea

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Ko e tu'utu'uni ki he kovi mo e ta'ekovi pē ko e hia 'a e motu'a ko eni 'oku tukuaki' i 'e 'ikai ke fai ia 'e ha komiti 'e fai ia 'e he Fale ni ko e Falé ke 'omai ki ai e ngaahi tukuaki' i ko ia 'o ka fai.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakatonutonu atu pē mu'a 'Eiki Sea me'a 'oku 'uhinga ki ai 'a e Fakafofongá.

Siaosi Pohiva: Ko e me'a 'oku ou kole Sea ke *fair* ko e 'omai kia tautolu ke tau faitu'utu'uni ...

'Eiki Minisitā Polisi: Fakatonutonu atu Sea ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 1 me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e Komiti ko eni ko ē ki he Ngaahi Monū'ia ko e kongia ia 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Osi tu'utu'uni he Tohi Tu'utu'uni ke fokotu'u e komiti ke fakanounou 'a e ngāue pea mo toe vave ange. Ko e 'uhinga ia hono tuku ko ē ki he ngaahi komiti ke nau fai e ngāue pea 'oku lava 'o fekumi ki tu'a ke kau mai 'a tu'a 'i he ngaahi fekumi ko eni ka ko e kongia ia 'o e Fale Alea 'a e komiti ko eni ko ē na'a nau hanga 'o alea' i eni Sea. Ko 'eku fakatonutonu ki ai ...

<009>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Polisi: ... ke ne, ke ma'u ko e komiti ko eni ko e komiti ko eni ko e kongia ia e Fale Alea 'oku 'uhinga ia 'oku lipooti mai ki heni pea tau alea' i 'i he taimi ni. Ko 'eku fakatonutonu ki ai 'oku 'ikai ko ha komiti mavahe eni Sea.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Kuo 'omai e tukuaki' i pea kuo talamai kuo monuka ki he Fale ni. Te tau 'ilo fēfē kuo monuka kapau 'oku 'ikai ke 'oange ha faingamālie 'o e motu'a ni ke 'omai ki he Fale ke tau...

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea, toe fakatonutonu atu pē mu’a. Te u toe fakatonutonu atu pē. Ko e ‘uhingá ‘oku tu’u ‘i he Konisitūtone ‘a e anga ta’etaau pea mo hono ngaahi tēpile pea mo hono ngaahi ‘uhinga, ‘i he Konisitūtone, kupu 70. Pea ‘i he konga ko eni ko ē ko ē 108 ‘Eiki Sea, ‘oku ne toe hanga ‘omai ai ‘a e fo’i ‘uhinga ‘o e anga ta’etaau pea mo hono ngaahi fakamahino ‘a ‘eni ko ē ‘oku ‘asi ko ē hē, ko e ngaahi lea kovi pē ta’ehoa ‘o kau ki he ngaahi lea ‘oku kapekape, ta’etaau pē tukuhifo. Ko e pehē ko ē ko e hia kovi lahi taha eni kuo fai ‘e he Pule’anga hono pā’usi’i ‘a e lotu ‘aukai. Ko e tukuhifo ia, pea ko hono ‘alu, hoko hifo ko ē ki lalo ko e ta’efaka’apa’apa pē lau’ikovi.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea. Ko e fakatonutonu pē Sea ke mahino ko e ‘uhinga ko e lēkooti na’e ‘ikai ke tukuaki’i ko e hia ‘oku fai ‘e he Pule’anga.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea tuku mu’a ke tau foki ki he miniti ‘e toki ‘omai ai ‘ene me’a.

Mateni Tapueluelu: Ko e pau’u ‘oku ‘asi ‘i he miniti Sea.

Tui ‘ikai ko he lea ma’ama’a pea to kitu’a tukuaki’i fai ki he Pule’anga

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ia, ka ko ‘eku ‘uhinga ko ē ‘eku lave atu ki he 108, ko e ngaahi konga ko ē ‘oku ‘asi ko ē ai, ko e tukuhifo pea mo e lau’ikovi’i ‘a e konga 108 ko ē hono (b) fika 1, pea ko e me’a ko ē hoko hifo ki he (c), fakatupu fehi’a pē ‘ita, ko e me’a ko ē ‘oku fai ‘oku ‘alu atu ‘i he ‘ea ‘oku kākā, pea faihala e Pule’anga ko eni, ‘ikai ko ha me’a eni ia ‘oku ma’ama’a. ‘Eiki Sea ka na’e ‘uhinga pē hono ‘oatu he ‘oku fu’u tō ki tu’a ‘a e tukuaki’i, ka na’e ‘uhinga hono ‘oatu ke ‘uhi ke tau ngāue’aki e lao.

Siaosi Pohiva: Ka u ki’i fakatonutonu atu pē Sea ‘o makatu’unga ‘i he’eku malanga na’e fai. Ko e tō ki tu’a ‘i he fakamaau ‘a hai, ko e ‘uhinga ia ‘oku ou kole atu ai mo tautapa, ‘i he ...

Fokotu’u ke ngāue’aki Fale Alea kupu 70 ki he lāunga ne fai

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ko ‘eku ‘uhinga atu ko eni ki ai Sea, ko ‘eku fokotu’u atu ‘a e kupu 70, ke tau hiki ki ai kae ‘alu ki he faka’ilo ka tau a’u ki he me’a ko ena ko ē ‘oku tokanga ki ai. Ta na’e ‘uhinga e lāunga ‘i he 108 ke ‘uhi ke fai pē ‘i Fale ni ‘o hangē ko e lipooti ‘Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea ki’i fakatonutonu pē mu’a Sea. Ko e fakatonutonu Sea ko hono ‘uhingá ‘oku ‘ikai ko e pehē ko e toki ‘alu pē ki he kupu 70 pea toki ‘i ai ha totonu ke tali. Ka ‘i ai pē ha taha ‘oku tukuaki’i ‘i heni ‘i he feme’a’aki ‘oku ‘i ai ‘ene totonu ke ne tali. ‘Oku ki’i mafatukituki ‘eni ia ko hono ‘uhinga ko e lāunga na’e ‘ave ki he komiti.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea...

Mateni Tapueluelu: Mafatukituki ia Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Oku ou fakatonutonu atu e Fakafofonga ki he’ene faka’uhinga ko ē ‘oku fai ko eni Sea. Ko e kupu 70 pea mo e 108 ko e halafononga kehekehe ia ‘e 2, ka na’e makatu’unga ‘i he lipooti mai ‘a e komiti ‘oku maumau heni pea mo e kupu 70. Ka ko e fatongia ko ē na’e ‘oatu ke ‘uhi ke sio e Fale Alea ki he maumau ko ē ‘oku ‘asi ko ē ‘i he kupu ko ē 108. Ko e foki mai ‘a e lipooti ‘i he fekumi ko ē ‘a e komiti ko e ngaahi kupu eni ‘oku maumau, maumau e Konisitūtone, maumau pea mo e Tohi Tu’utu’uni, ‘a ē ko ē na’a ku

fakahoko atu 'aneuhu makatu'unga 'a e Konisitūtone mo e Tohi Tu'utu'uni 'i he kupu 62 ko ē ko ē 'o e Konisitūtone Sea. Ko e halafononga kehekehe ia 'e 2, kapau te tau 'alu ki he kupu 70 'oku 'i ai hono halafononga 'ona ia 'alu ia 'o a'u ai ki he faka'ilo, ka 'oku te'eki ai ke tau a'u tautolu ki ai.

Siaosi Pohiva: Sea 'oku ou kole atu mu'a ki he Minisitā ke toki 'ai ha'ane taimi malanga 'a'ana ia kae fakakakato atu hoku ki'i taimi.

Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea ko 'eku fakatonutonu 'aku eni ki he fakatonutonu na'e fai 'e he fika 4.

Fakama'ala'ala Sea ki he ngāue Kōmiti & ongo kupu hoko atu ki ai ngāue Fale 'oka fiema'u fekau'aki mo e lāunga

Eiki Sea: 'Oku 'osi mahino e me'a 'oku ke me'a ki ai 'e 'Eiki Minisitā Polisi, fakakakato pē Tongatapu 1, ka u hū pē heni ke fakama'ala'ala na'a toe mama'o atu e feme'a'aki. 'Oku, na'e fakatokanga'i 'e he komiti kuo monuka 'a e kupu 70 'o e Konisitūtone, ka ko 'ene felāve'i pea mo 'etau Tohi Tu'utu'uni 'a e kupu 108 'oku pehē ni. Kupu 70, anga ta'etaau 'i he 'ao 'o e Fale Alea 'oku tautea, kupu si'i (1) ...

<005>

Taimi: 1500-1505

Eiki Sea: ...Ko ha taha 'oku ne (a) anga ta'etaau 'i he 'ao 'o e Fale Alea. 'A ia ko e kupu 70 'oku 'i ai e fu'u matapā fālahi 'aupito ko ha taha pē 'oku tui e Fale 'oku angata'etaau 'i he 'ao 'o e Fale Alea mo'ua ia 'i he kupu 70 kupu si'i 1 (a). Neongo 'oku 'i ai e fu'u matapā lahi 'aupito 'e lava ke hao ai ha taha 'oku anga ta'etaau 'o mo'ua he kupu 70 ko e kupu 108 'oku ne hanga 'o fakaikiiki 'a e me'a ko e angata'etaau. 'A ia ko e (a) kapekape (b) ta'etaau tukuhifo, lea ta'efaka'apa'apa pē lau'ikovi'i (c) fakatupufehi'a pē 'ita, (d) 'ikai mo'oni pē (e) 'oku fakalielia 'i he vakai 'o e kakai 'o e fonua. 'A ia na'e fakahū mai e lāunga makatu'unga 'i he 108 pea fakatokanga'i he komiti 'oku 'ikai ngata pē he 108 'oku monuka 'oku kau pea mo e 70(1)(a) Hou'eiki ko e me'a na'a ku feinga ke u fakama'ala'ala atu ko e taha pē he ongo kupu ko eni 'e lava ke fai ha ngāue ki ai he ko e iku'anga 'a e 70 'oku hā he kupu 70 kupu si'i (2) pea fakaikiiki ai e ngaahi tautea. Ko e iku'anga 'o e 108 'oku 'i he kupu 49 kupu si'i (3) ia. Ka ko e me'a ko ia te tau toki fili 'o kapau te tau tali 'a e lipooti te tau fili pē te tau fou 'i he kupu 70 'a ia 'oku fakaikiiki 'a e iku'anga 'i he kupu si'i (2) pē te tau 'alu he 108 'a ia 'oku fakangatanga 'oku tu'utu'uni kī ai 'a e 49 kupu si'i (3).

Ko e mafatukituki 'a e me'a ko ē na'e fai ki ai 'a e tukuaki'i 'e makatu'unga ai homou fili pē te tau Konisitūtone pē te tau Tohi Tu'utu'uni, he ko e pauni mamafa ko ē 'a e tautea 'oku hilifaki 'oku ki'i mamafa ange 'a e Konisitūtone 'i he Tohi Tu'utu'uni, ka ko e me'a ia 'a e Hou'eiki Mēmipa ke nau toki fua'aki 'a homou fanongoa ki he ngaahi me'a ko ē 'oku 'omai faka'uhinga pē ko fē tafa'aki te tau fou ai 'oku mamafa fe'unga eni ke tau fou he halanga e Konisitūtone pē ko e ki'i me'a fakalotofale pē eni ia ke tau 'alu he Tohi Tu'utu'uni 'a ia 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e kupu 49 kupu si'i (3).

Tau toki fakamalanga ki he 'ū poini he taimi 'oku fiema'u ai tau nofoma'u pē he tu'utu'uni e komiti 'a ia 'oku 'osi fakatotolo mo ngāue ki ai e sekelitali mo e Sea 'i he ma'u e komiti 'io ko e me'a e Fakafofonga 'i he peesi fika 24 'o 'etau *Hansard* na'e monuka ai e kupu 108. 'A ia

fakatupu fehi'a pē 'ita pea mo ta'etaau pea mo e lea ta'etaau tukupi ta'efaka'apa'apa pē lau'ikovi'i ha Mēmipa. Tānaki atu ki ai mo e 108 kupu si'i (2). 'E ikai ngofua ki he Mēmipa ke ngāue'aki ha ngaahi lea kovi pē ta'etaau 'i loto Fale Alea pē ki he Fale pē ko ha Mēmipa. 'A ia ko e me'a ko eni 'a e Mēmipa ke mou toki fakamaau'i fakafo'ituitui he taimi 'oku pālōti ai pē 'oku mou tui na'e uesia e ngaahi kupu ko eni pē 'ikai 'i he'ene me'a 'ikai ke tau lava ke fetongi 'ene me'a 'oku 'osi hiki pē heni hinahina mo 'uli'uli ke mou me'a ki ai. 'A ia te u kole atu ke tau *break* ko 'etau foki mai pē 'o pālōti pē 'oku mou tui ki he ma'u 'a e komiti faka'uhinga ia 'amoutolu mou ngāue'aki ho'omou konisēnisi mo ho'omou ako lelei taha ke mou hanga 'o fakamaau'i pē 'oku tonu nai pē 'ikai 'a e ma'u 'a e komiti pea tau toki hoko atu tau mālōlō.

(Mālōlō ai e Fale)

<007>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko u tui kuo 'osi mahino e ngaahi tafa'aki fekau'aki mo e lipooti ko eni. Kole ki he Kalake ke tau pālōti.

Siaosi Pohiva : Sea fakamolemole te'eki ai ke kakato 'eku fakamalanga 'anenaí Sea fakamolemole. Mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea : Tongatapu 1, na'e toe ho'o miniti 'e 6.

Tokanga e anga fēfē faitu'utu'uni e Fale 'ikai kakato fakamatala tuku mai mei he Kōmiti

Siaosi Pohiva : Mālō. Ko e tauteá 'oku 'ikai ke u tokanga atu ki ai Sea me'a ia 'a e Falé ko e hā e lahi 'a e tautea ko e me'a ia 'a e tokotaha ko ē 'oku halaiá kapau kuo halaiia ke ne fai ha kole fakamolemole. Ko e *issue* 'oku ou tokanga au ki aí, ko e totonu ke tali pē ko e *fairness* na'a ku fakatalanoa ki ai 'anenaí. 'Oku mahu'inga ko tautolu te tau fai tu'utu'uní, ..

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Sea fakatonutonu atu.

Siaosi Pohiva : 'E lava fēfē ke tonu 'etau faitu'utu'uní kapau 'oku 'ikai ke kakato 'a e fakamatala 'e makatu'unga ai 'a 'etau faitu'utu'uni.

'Eiki Sea : Fakatonutonu Tongatapu 1. Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

'E toe lōloa mo kaunga tali Tongatapu 4 ki he ngaahi me'a kehe ka ne fakakau 'ene tali he Lipooti

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Fakatatau ki he fakamalanga ko e *fairness* 'oku 'osi fakamatala pē he lipooti, na'e fai e fatongia ko ē 'o e Komiti fakatatau ki he kupu 114 'o e Tu'utu'uní, ke ne fanongo ki he ngaahi fakamo'oni mo fai hono fakatotolo'i, mo fakakaukau'i pē kuo maumau'i ha totonu..

Siaosi Pohiva : Ko 'eku ki'i fehu'i pē au. Kapau ko ia na'e tonu ke faitu'utu'uni ai 'a e Komiti 'oua 'e toe 'omai ki heni.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Pea tu'utu'uni ai 'a e Komiti. Tali si'i mu'a ke 'osi 'eku fakatonutonú Sea. Ki'i tali si'i ke 'osi 'eku fakatonutonú.

'Eiki Sea : Tuku atu ho faingamālie Tongatapu 1 he 'oku kei faka'osi mai e me'a 'a e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Pea ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea na'e lipooti atu ai 'e he Komiti, he koe'uhí 'oku ai e ngaahi me'a kehe ia 'oku toe hoko 'i hono fakaava atu ko ē 'o 'omai 'a e ngaahi me'a. 'Oku 'ikai ke tali mai 'i he fehu'í fakatatau mo e me'a ko ia na'e fai e lāungá, ka 'oku tñaki mai mo e 'ū me'a kehe. Ko ia na'e fakakaukau ai e Komiti 'oku fakapotopoto ange ke fakangata hē ka tau hoko atu Sea. Pea 'oku 'osi mahino 'i he lipooti ko ení 'a e me'a kuo maumau'í, ka 'oku 'ikai ke fokotu'u mai 'e he Komiti ia ha tautea, tuku kãtoa mai pē ia ki he Falé ni. Ka ko e *fairness* 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofongá na'e 'osi fai 'a e fatongia ko iá, pea 'oku 'ikai ke totonu ke toe tuku atu ia 'i he 'eá koe'uhí...

<008>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: ... 'e toe fakatupu 'a e ngaahi me'a kehe ko ia pē Sea mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō pea ko u fakamālō atu pē ki he Minisitā ko e me'a ko u tokanga au ki ai ko e Fale ko eni 'e faitu'utu'uni aofangatuku pea 'oku mahu'inga ke ma'u kakato 'e he Fale ko eni 'a e fakamatala kotoa pē 'e makatu'unga ai 'ene faitu'utu'uni. Ko e 'uhinga 'eku talanoa ko ē ki he *fairness* kapau 'oku ma'u 'e he komiti ia ko eni e mafai pehē ta 'oku totonu ke 'oua 'e toe 'omai ia ki heni. Faitu'utu'uni pē ā nautolu pea 'osi. Ka ko e 'uhinga 'oku 'omai ai ki heni he ko eni te ne aofangatukú ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Siaosi Pohiva: 'E lava fēfē ke tau faitu'utu'uni 'i ha kongá 'i fakamatala.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Fakatonutonu atu ki he Fakafofongá ke ne lau mai mu'a 'i he *screen* ko ena ko ē 'i mu'a 'ia kimoutolu 'oku 'i ai e kupu 114. 'E fakakaukau' i pē kuo maumau ha totonu pē monū'ia pē na'e 'i ai ha anga ta'etaau ki he Fale Alea pea lipooti 'a e ola 'o 'ene ngāue ki he Fale 'a eni ia 'oku fakahoko he lolotonga ni 'Eiki Sea mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Ka ko e kakano ko ē 'a e me'a ko ē 'oku makatu'unga hono tukuaki' i 'oku 'ikai ke 'i ai hano tali 'o'ona ia hē ke fai ai 'etau tu'utu'uni. Kiate au te u fai tu'utu'uni 'i he kongá 'i fakamatala, fakamatala pē 'a e tafa'aki 'e taha 'ikai ke 'omai ha, ko e me'a ia 'a tautolu heni ke tau tu'utu'uni pē 'oku 'ova atu ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Siaosi Pohiva: Pē 'oku kau mai ki he mafai ko ē, ka u faka'osi atu Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kole mu'a ki he Fakafongonga ke u ki'i tokoni pē ki ai. 'Ikai ke u fa'a sai'ia he fakatonutonu hangē 'oku te ongo'i ma'ulalo 'ete malanga ka fakatonutonu kita. Ko e fie tokoni pē eni ia ki ai ke ne mea'i. Ko e me'a ko ena 'oku ne me'a ki ai 'o fekau'aki pea mo ke 'omai kuo 'oku mahino mai kiate au na'e tuku 'a e me'a ia ko ē na'e fai ko ia, ko e hā 'a ē na'e koā me'a mai he Fakafongonga Ha'apai kae lave ia ki he me'a ia ko e halapule'anga. Hā e kaunga e me'a ko ia mo e fo'i lea ko e anga, kiate au te u 'oatu pē ki he Fakafongonga kau mo au he 'ita kapau na'e 'ai hangatonu pē ia ki he Palēmia 'oku sai, sai'ia pē au ia ai. Kau mo au he 'ita he me'a ko eni 'Eiki Sea ne 'ai mai pea 'oku ke mea'i Sea 'e Fakafongonga Fika 1 ko e lotu 'aukai ko u fakamālō ki he 'Eiki Palēmia fai e lotu 'aukai he uike 'uluaki, 'i ai e siasi ia ko e houa 'e 24 ...e ...

Tui Tongatapu 4 mole hono le'o mo hono vāhenga he 'ikai fakakau 'ene tali he Lipooti Komiti

Mateni Tapueluelu: Sea ki'i fakatonutonu pē. Ko hono 'uhinga kuo tā tu'o lahi hono 'ohake eni ka ko u fokoutua pē Sea 'o pehē ko e, na'e 'omai e faingamālie ka na'e tō mama'o e talí, Sea ko e ko e pepa fehu'i ko ē na'e 'omai ki he motu'a ni na'e fehu'i na'e 'uluaki, ko e hā 'eku faka'uhinga ki he pau'u lotu? Tali atu ia te u toe tali mei he tohi laó 'oku pau ke tali mei he Tohitapu. Ko e hā e ngaahi pau'u 'oku ke 'uhinga ki ai he Pule'anga kimu'a, 'alu atu ia mei he Pule'anga. Pea ko e 'osi eni ko e aofangatuku talamai 'oku tō mama'o. 'I he lau ia 'a nautolu, puli faka'aufuli ai hoku le'o mo e le'o hoku vāhenga ko e 'uhinga ia ko ē feinga atu 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea 'ikai ke kau ho vāhenga 'a'au ko ho fo'i tafoki pē 'a 'au 'o 'ai ho'o fo'i lea he Fale ni na'e te'eki ke ke fakaongoongo koe ki ho'o vāhenga.

Siaosi Pohiva: Sea te tau toe lōloa mo tō mama'o. Ka 'oku totonu ke ...

'Eiki Minisitā Ngoue: ... 'o lea vale he Fale ni.

Siaosi Pohiva: 'I he ngāue 'a e Minisitā.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu e Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Ikai ko ho'o lea ho'o 'ita.

'Eiki Sea: Hou'eiki ...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'O homo ai 'ene lea.

Siaosi Pohiva: Kole atu mu'a ke na me'a hifo ki lalo kātaki..

'Eiki Minisitā Ngoue: Ka 'oku 'ikai ko e loto ia 'o e kakai.

'Eiki Sea: Ko e, 'Eiki Minisitā, ko 'eku tokoni pē mo 'a'aku ki he feme'a'aki kātaki pē Tongatapu 1 te u fakafoki atu pē ho miniti 'e tolu 3. Ka 'oku 'alu hake 'eku manatu ki he katuni ka u 'oatu e talanoa ko eni. Ko e katuni ko eni ko u talanoa ki ai ko e *Joker* mou mea'i e *Joker* ko e fili lahi ia 'o *Batman* he ē pea ko *Joker* 'oku lahi 'ene kaiha'a. Pea 'oku 'i ai mo e katuni 'e taha mei 'Ingilani ko *Robin Hood* 'oku kaiha'a tatau pē mo *Robin Hood* ka ko *Robin Hood* 'oku 'i ai 'ene, 'a e 'uhinga 'ene kaiha'a, 'oku kaiha'a mei he tu'umālie 'o 'ave ki he

masivá. Ka ‘i he tu’u ko ē fakamaau mo e laó ‘oku na halaia fakatoloua pē ‘a *Joker* pea mo *Robin Hood*. Ko e puiipuitu’a mo e faka’uhinga ‘ena maumau’i e laó ‘oku kehekehe ko *Joker* ‘oku ne maumau’i e laó ko e ‘uhinga ‘oku pau’u ka ko *Robin Hood* ‘oku ne maumau’i e laó ko e ‘uhinga ‘oku ‘i ai e kakai ‘oku ne hanga ‘o taukave’i. Ka ‘i he’ene aofangatukú na maumau laó fakatoloua pē. Hou’eiki ko e ngaahi fakamatala mei tu’a ke tānaki mai ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo tautolu pē ko e Fakafofonga Tongatapu 4 ‘oku *Joker* pē ‘oku *Robin Hood* ka ‘oku ‘osi fakapapau’i mai he komiti ne ‘osi maumau’i pē ‘e ia ‘etau tu’utu’uni. Ko e me’a ki he ngaahi fakamatala mo e faka’uhinga ...

<009>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Sea: ... mo e me’a ko ia me’a ‘eni ia ‘amui, ko e me’a ‘amoutolu ‘oku mou ‘osi mea’i pē ‘emoutolu ‘a e ngaahi ‘uhinga. Ko e me’a ko ē ki he faka’ofisiale ‘o tali ‘e he komiti ko ‘eni ‘oku ‘osi ‘omai ‘e he komiti ‘oku ‘ikai ke nau tali, ka ‘i he’ene faka’osi tatau ai pē. Kae tuku atu pē ke mou toki ngāue’aki ho’omou mafai fakakonisitūtone ke mou pāloti ‘i he me’a ‘oku mou tui ki ai. Ka ko ‘eku tokoni atu pē ia manatu ki he ngaahi kātuni ‘i he taimi ko ē. Tongatapu 1 toe pē ho’o miniti ‘e 3, me’a mai.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea ‘omai e talanoa ko ia. Ko e ‘oku hangē ‘a e me’a ko ‘eni ‘oku hoko kuo tau fuhu mo ha taha kae ha’iha’i hono nimá. Ko u talanoa pē eni he *fairness irrespective* ko hai ‘e *apply* ki ai e me’a ko eni na’a hoko ‘etau fai tu’utu’uni he ‘aho ní ko ha *precedents* ia ki he kaha’ú ‘etau fai ki he’etau ngāué. Pea ko ia Sea ‘oku ou ‘oatu pē fakakaukau e motu’a ni ko ‘eku taukave’i ‘a e *fairness* pea mo e totonu ‘a e tokotaha ke talí. Ko tautolu ia te tau faitu’utu’uni pē ‘oku tō mama’o pē ‘ikai ka ko e koloá ke kakato e fakamatala ‘e makatu’unga ai ‘etau faitu’utu’uni. Mālō Sea e ma’u faingamalié.

‘Eiki Sea: Vava’u 14.

Tokanga ki he ‘uhinga ne tō mama’o tali Fakafofonga he lau ‘a e Kōmiti

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu’una pea tapu ki he Palēmia pea ko u fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga Sea. Fokoutua hake pē motu’a ni ia Sea ‘oku fakamālō ki he komiti ‘i he lipooti lelei ko eni kuo ‘omai Sea. Mahino pē Sea ‘i he fokotu’u, ‘ikai ke ‘i ai ha’aku *issue* pea mo e lipooti ko eni e komiti. Taha pē ki’i *issue* ia ‘oku ki’i hoha’a ki ai e motu’a ni Sea. Ko e, neongo ko e fakakaukau ia ‘a e komiti ki he tali ko ia ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 4 ‘oku tō mama’o pea mei he tukuaki’i ko eni na’e faí. Sea ko u, na’a ku tokanga makehe au Sea ki he me’a ko ia ‘a e Fakafofonga pea ko u tui Sea ‘oku mahu’inga ko e hā e *context* pē ko e hā e ‘uhinga na’a ne fai ai e me’a ko iá ke mahino ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. Pea ko u tui ko e ‘uhinga ia ko iá Sea ‘oku ‘i loto ia ‘i he’ene talí. Me’apango ‘oku ‘ikai ke ma’u mai ‘a e tali ia ko iá ka ko u faka’apa’apa lahi au ki he komiti Sea ‘enau ‘omai ko e anga ē ia ‘enau vakai ki he tali ko ia na’e tō mama’o. Ka ko u ongo’i pē Sea na’e tonu pē ‘oua ‘e lau ia ‘i he Fale ni ka ko e vakai ki ai ‘a e kau Mēmipá Sea. He ko u tui Sea ko e taimi na’e tipeiti’i ai ‘a e Patisetí ko e taimi ia Sea na’e lahi taha ai hono, ‘a e monuka ‘a e kupu 108 ko eni he feme’a’akí. Kātoa pē ‘ū tēpile Sea. Ka ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ko eni hono ‘ohake ko eni ke fakatokanga’i ‘a e *issue* ko eni Sea fekau’aki pea mo e kupu ko eni ‘oku fai ai e feme’a’akí. Toe fakatokanga’i he komiti ‘oku monuka ai eni ka na’u *interest* au ia Sea ko e hā e *context* ko e hā e ‘uhinga na’e fai ai ‘e he Fakafofonga ko eni ‘a e lea ko eni pea ‘oku ou tui ‘oku nofo ia.

Sea 'i he 'aneafi na'e 'i ai e 'uhinga na'e 'ikai ke fakahū mai ai 'e he komiti 'a e ngaahi fakamo'oni na'e 'oatu ko e 'uhinga na'e 'i ai e lao ia Sea na'e maumau'i 'a e Lao ki he Ngaahi Me'a Fakapulipuli 'a e Pule'angá pea 'oku 'i ai 'uhinga lelei ki ai Sea. Ko 'eku hoha'a pē 'a'aku Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao ia heni ke ne hanga 'o ta'ofi hono tufa mai e talí ke tau vakai ange ki ai neongo ko e vakai'i eni 'a e komiti na'e tō mama'o pea 'oku 'i ai ngaahi me'a kehe ia 'oku 'ohake ai Sea. Pea hangē ko e fakamalanga Sea 'a e ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea 'ai, sai pē ke u ki'i tokoni atu ki he Feitu'una. 'Oku ou fie tokoni pē ki he Feitu'una 'uhingá 'oku toutou 'ohake e me'a ko iá. Mo'oni pē 'a e komiti ia 'o fai 'enau ngāue foki mai mo 'enau me'a ko ena 'oku nau foki mai, me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai. 'Io 'e aofangatuku leva e Fale ki ai. Ka 'oku totonu ke 'oua te tau a'u ki he aofangatuku ko iá ke ngāue'aki 'a e pāloti ha tokolahi. He neongo pē ko e hā 'ene totonu 'ana 'ikai tonu ke tau a'u ki ai kae hili ko iá nau 'osi kole atu 'anenai ha pē me'a Sea kole fakamolemole, ko u tu'u atu kole fakamolemole pea te ongo'i leva 'oku te fofonga talavou ai. He 'ikai te ke fofonga palakū ...

<005>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā Ngoue: ... Mu'a hake tu'u 'o kole fakamolemole, 'o 'osi peau ma'u ai e pule lelei te tau fiema'u ha kau taki 'e lava pē 'o 'ofa pea 'e lava pē 'o, he 'ikai ...te'eki ke tau ma'u 'etautolu ha kau taki loto fefeka pehē pea 'oku faka'ofa 'aupito 'aupito hotau fonua 'o tautolu 'e Fakafofonga pea 'oku mo'oni e me'a ia 'oku ke me'a ki ai pea ka 'oku 'ikai ke, ... 'oku ke me'a ki amai ko e pāloti ko eni 'e hoko pea te tau 'alu leva ki he me'a ko ē tuku e komiti ia ka tau a'u tautolu ki ha tu'unga ha me'a ko eni te tau fefakamolemole'aki pē pea tau toe 'ai hatau lotu tu'o ua pea tau mātuku mei he Fale ni ko e ifo e ifo e toutou lotu Sea.

Tui malava pe Fale Alea 'o solova palopalema fekau'aki mo Tongatapu 4

Saia Piukala: Sea fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Ngoue he tokoni lelei he 'isiū ko eni Sea. Te u fakanounou pē Sea ko u poupou lahi ki he me'a ko ia 'a e 'Eiki Minisitā Lao mo e Minisitā Leipa Sea pea ko 'ene me'a Sea na'a ku pehē na'a ke hanga 'o tataki ke toka'one 'a e fo'i peau ko ia. 'Oku ou fakatauange pē Hou'eiki toki 'osi e uike lotu tau ma'u 'a e loto fakamolemole pea mo'oni pē me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e lotu pē te tau hao ki ai. Pea 'oku 'i ai 'a e fakatauange Sea 'e 'ikai ke tau a'u ki ha tu'unga 'e faitu'utu'uni e Fale ni tau lava pē 'o solova pea 'oku ou fakamālō atu he faingamālie.

Tautapa ki he Kapineti ke nau ma'u pe 'a e 'ofa 'o fakamolemole'i Tongatapu 4

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Sea tapu pea mo e Palēmia mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko e'oku tu'u hake pē fokoutua pē ke fai ha ki'i fakahoha'a miniti pē 'e tolu. Sea ko e ngaahi feme'a'aki ē kuo lava hono fakahoko atu ki he Feitu'una pea kuo mea'i he Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki ni 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku tau hoha'a ki ai. Na'e 'i ai 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā *Trade* sent Sea ne u pehē ko e fo'i fasi ia na'e tonu ke tau hanga 'o teke'i. Ka 'oku 'uhinga foki 'etau ngaahi feme'a'aki ke tau lava 'o fakahaofi 'a e tokotaha ko ē ko ē 'oku teuteu ke tafia. Ka 'i he ngaahi fakahoha'a 'oku fakahoko hangē 'oku nau hanga 'e nautolu 'o tafu pē te nau hanga 'e nautolu 'o toe feinga'i atu ki he 'au ke tafia atu 'o toe mole. Ko e laumālie 'oku ou hoha'a ki ai 'Eiki Sea 'i he 'aho ni 'a e laumālie 'oku 'i ai 'a e Hou'eiki

Pule'anga 'a e laumālie 'o e fakamolemole. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e poini pea mo e ngaahi me'a kotoa pē na'e 'ohake mei 'i he Fale ni.

Sea ka 'i ai 'a 'ofa melino e Fale Alea 'o Tonga pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e kongā pē ia 'oku 'ohake 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga me'a ke u tu'u 'o fokotu'u 'eku mo'oni mo 'eku totonu pea tala mo e me'a fakatupu'ita pea u toki kole fakamolemole. Sea 'oku ou 'ofa lahi ki he Fakafofonga Tongatapu 4. Ko e ngaahi folau pē ia mo e ta'au e fononga kuo pau pē ke 'i ai e tafia. 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Minisitā Polisi mo fakamolemole 'oku monū'ia ange 'a e tokotaha 'oku tonuhia ke fakamolemole 'ia au 'oku ou halaia. Pea ko e fakahoha'a ia pea mo e tautapa ki he Hou'eiki Kapineti 'oku 'i ai pē ki'i lea na'e fanafana mai e Minisitā *MOI* ko 'eku taumu'a 13 'oku 'ikai faka'a'au ke ngata 'a e 'ofa mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

Semisi Sika: Tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale kae 'oatu pē ha'aku pou pou mo e fakalavelave ki he feme'a'aki ko ia e mahu'inga ko ia 'o e ho'ata ni. Na'e 'i ai 'a e laumālie makehe ne tau kamata mai'aki 'i he'etau foki mai pē ko ia ko ē 'i he ho'atā ni pea na'a ku fakakaukau ke tataki he fo'i laumālie ko ia 'a e fakanofonofa ko ia 'o e 'isiū ko eni 'oku tau feme'a'aki ai. Pea 'oku ou fakamālō ki he...

<007>

Taimi: 1550-1555

Semisi Sika : ... ki he 'Eiki Minisitā pē ko e Fakafofonga Vava'u 15. Na'a ne fakatoka mai 'a e hala 'oku nounou taha ki he feme'a'aki ko eni. Kuo 'osi mahino ia Sea ko e tau'aki fakafekiki ko eni he'ikai ke ofiofi mai ia pē 'e 'i ai hano ngata'anga. 'E takitaha fakafekiki 'a 'ene totonu pea ko e halafononga ia mo e ngaahi teunga ia 'o e Fale ko eni. Ko e takitaha tu'u ki he'ene faka'uhinga 'o e Konisitūtone, Lao mo e Tu'utu'uni 'a e Falé ni. Pea na'e ai 'a e ui mahu'inga 'a e 'Eiki Minisitā 'i he'ene talanoa fakatātā ki he foki 'a e foha maumau koloá, pea ko e ui mahu'inga 'uhinga ia ki he taki e fonuá ki he 'Eiki Palēmiá.

Sea, ko 'etau pāloti ko ia 'aneafi ko e pāloti ia 'oku ne tā kātoa 'a e 'ū pāloti he Fale ko eni, pea kuo u 'osi hoku ivi pāloti. Na'a ku pehē ko 'etau ō mai pē 'o fakamā'opo'opo hotau Fale, pea tau hanganaki atu ki he fatongia mafatukituki ko e teuaki 'o e fili Fale Alea 'o Novema 'o e ta'ū ni. 'Oku 'uhinga foki ia na'e fiema'u ai ke 'omai 'a e talí, he 'oku ou manatu'i na'e 'i ai 'eku ki'i lave ki he 'uluaki tali ko ia 'a e Fakafofonga Fika 4. Na'e 'i ai 'a e kupu ai na'a ne kole fakamolemole mai ki he komiti. Mahalo pē na'e ta'emahino 'a e halafonongá pea mo e ngaahi fakahinohino 'i he ngaahi ma'ú, mo e ngaahi faka'uhingá 'oku tau a'u mai ai ki he 'ahó ni.

Pea ko ia 'oku ou fakaafe'i 'a e toenga 'o e Falé pea mo e taki 'o e fonuá. Ko e Fakamo'uí na'e tutuki 'ikai 'i ai ha'ane hia. Na'a ne kei kole fakamolemole, ke tau tutuku atu 'aki 'a e laumālie ko eni mo e teuaki 'a hono pukepuke atu 'a e halafononga hotau fonuá ki Novemá.

Ko u faka'amu ange pē ki he Fakafofonga Fika 4 pea mo e tokotaha ko ia na'a na feme'a'aki 'oku 'asi 'i he lipooti ko ia 'o e tu'utu'uni. Ke na ma'u pē 'ia kinaua pē 'a e ongo ko iá, ko e ongo tatau pē na'e ma'u 'e he taki 'o e fonuá 'aneafi 'i he'ene 'ofa makehe ki Tongatapu 7. Ko e kole ia mo e tautapa 'a e motu'á ni Sea, ko e 'aho fo'ou 'aneafi ko 'etau kamata fo'ou, pea 'oku ou 'amanaki pē peá u 'ilo'ilo pau 'oku kei ma'u pē 'e he 'Eiki Palēmiá 'a e laumālie fo'ou ko iá 'i he hanganaki atu 'o e halafononga 'o hono tataki 'o e fonuá. Pea ko ia ko e ngaahi tuliki ē mo e ngaahi tafa'aki kuo 'osi, 'oku 'i ai 'a e fakafekiki ke 'omai e tali, 'oku 'i ai 'a e tu'utu'uni ke 'oua 'e 'omai 'a e tali, pea mo e ngaahi me'a pea mo e ngaahi me'a pea mo e ngaahi 'uhinga. Ko ia Sea 'oku ou aofangatuku atu mei he tu'unga mātu'á ni 'a 'eku kole Fakafofonga Fika 4, mo e

tamai 'o e fonuá 'o hangē ko e laumālie na'e fakaafē'i kitautolu ki ai 'e he 'Eiki Minisitā Leipá ka ko e Fakafofonga Vava'u 15. Mālō Sea.

Fokotu'u ke pāloti'i e Lipooti fika 4/2020 Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, kole pē ke u hūfanga atu pē mu'a he fakatapú, kae 'uhí kuo, na'e 'i ai 'a e tu'utu'uni 'a e Feitu'una ki he Falé 'o fekau'aki pea mo e fokotu'u ko ení, pea na'e fou 'a e Falé 'i he tu'utu'uni na'e fai 'e he Falé mei he Feitu'una 'Eiki Sea. Ko u kole atu Sea ke tau pāloti he 'oku 'ikai ke 'ilo 'e ha taha ia 'a e mana 'a e 'Eiki he 'osi 'a e pāloti. Mālō.

Tui Sea 'ikai fakapalataha e ngāue Fale Alea ki ha tafa'aki

'Eiki Sea : Hou'eiki ko u tali pē 'a e kole ko ia mei he 'Eiki Minisitā Polisi ke tau hoko atu 'o pāloti. Ka kimu'a peá u ui 'a e kalaké ko u fie fakama'ala'ala atu pē 'a e ngaahi *issue* koe'uhi 'oku ou fiema'u pē ke malu'i 'a e Komiti Tu'uma'u ko ia ki he Ngaahi Totonú. Ko e feitu'u ko ia 'e iku ki ai 'a e faitu'utu'uni ko eni 'a e Falé pau pē ke tau muimui ...

<008>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Sea: ... muimui 'i he *due process* pea ko e *due process* 'oku 'i ai e faingamālie ke *fair* 'etau fai tu'utu'uni pea neongo pē 'oku tō kehekehe Fale ni 'i he tali mo e ta'etali 'e he komiti 'a e ngaahi fakamatala 'oku tānaki mai 'e Mateni Tongatapu Fika 4. 'I he'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku, na'e 'ikai pau ke, ke toe kumi fakamatala 'a e komiti ia ki he Fakafofonga Tongatapu 4 ka koe'uhí ko e fiema'u 'e he komiti ke mā'opo'opo 'ene lipooti ke ma'u mai ha ngaahi fakamatala ke fakakakato 'aki 'enau fekumi pē 'oku 'i ai ha *prima facie case*. 'A ia na'e tuku atu e faingamālie ko ia ka 'oku 'ikai pehē 'e ngata ai e faingamālie. Tatau ai pē ko e hā e tu'utu'uni e Fale tau hoko atu 'e kei ai pē faingamālie ke 'omai ha tali 'a e Fakafofonga Tongatapu 4 pē ko u fie fakamahino pē 'oku *fair* pē 'etau ngāue 'ikai 'uhinga ia 'oku tau fakapalataha ki ha tafa'aki. Kole atu ki he Kalake kalake ke tau pāloti.

Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 4/2020 Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea & ngaahi fokotu'u

Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti mei he Ngaahi, Komiti e Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea Fika 4/2020 mo 'ene ngaahi fokotu'u kātaki fakahā mai ho nima, nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai e 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā 'o e Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai e toko 12.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali 'a e ngaahi fokotu'u pea mo e Lipooti mei he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Siasoi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala. ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko 9.

‘Eiki Sea: Hou’eiki na’e tali he toko 12 pea ‘ikai loto e toko 9 ‘i he’ene pehē ‘oku tali he Fale ni ‘a e ngaahi fokotu’u ‘i he lipooti ko eni.

Ke fokotu’u mei he Fale ‘a e kupu Konisitūtone/Tohi Tu’utu’uni hoko atu ki ai ngāue e Fale Alea

Hou’eiki ko ‘etau hoko atú te u kole atu ki he Hou’eiki Mēmipa ke nau fili mai ‘a e kupu ke hoko atu ki ai e ngāue fakatatau ki he Lipooti Komití. ‘A ia ko ‘etau ngāue ‘e fou ‘i he Konisitūtone pē ko e Tohi Tu’utu’uni. Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Kole ke fakatatafe atu ‘isiu fekau’aki mo e Fakafofonga Tongatapu 4 makatu’unga he laumālie ‘o e fakamolemole

‘Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu’una pea tapu mo e Hou’eiki Nōpele pehē foki ki he Hou’eiki Kapineti pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kakaí. Sea kātaki pē ka te u ki’i lau’i atu e ki’i kupu folofola ko eni na’a ku lau ‘aneuhu ‘ia Loma Vahe 12 veesi kongā mei he 17 ki he 21 ‘a ia ‘oku pehē, neongo pē ko hai ‘oua te mou totongi ‘ene kovi ‘aki ‘a e kovi. Mou toumu’a fakakaukau’i homou ngaahi me’a ke hā lelei ki he kakai fulipē. Mou mo nofo melino pea mo e kakai kotoa pē ‘o kapau ‘e ala lava, kehe pē ke ‘ata’atā meiate kimoutolu. Si’oku ‘ofa’anga ‘oua te mou sauni ho’omou ngaahi me’a kae tuku ia ki he houhau he kuo tohi ‘oku ‘a’aku ‘a e sauni ko au te u ‘oatu hono tuha ko e foloafola ia ‘a e ‘Eiki. ‘E, ‘oua na’a tuku ke u ikuna koe ‘e he kovi ka ke ikuna ‘a e kovi ‘aki ‘a e lelei.

Sea, tapu mo e Fale ‘Eiki ni, faka’apa’apa lahi ‘aupito ki he pāloti na’e faí pea mo e ‘ai ke tau hoko atu ko eni ‘i he me’a ko ia ‘e felāve’i mo e tautea. Ki’i faingata’a foki e keisi ko eni kapau na ko e keisi ko eni ia ko e fai hangatonu mai pē ia ki he ...

<009>

Taimi: 1600-1605

‘Eiki Palēmia: ... motu’a ni, ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku, te u hoha’a au ki ai, ka koe’uhí ‘oku kano, ‘oku lava ai pea ‘oku lave ai mo e ngaahi feitu’u kehekehe, hangē ko e ngaahi fakamalanga ‘oku fai. Ka ‘e te u fai atu pē ki’i fakatangitangi ko ‘eni Sea, pea mo e ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni, koe’uhí ko ‘eku lave ai, te u lau atu ‘a e kongā ko ia.

“ ‘Eiki Palēmia ‘oku ke mea’i ko e ngaahi pau’u ‘oku mou fai ‘i he fonua ni, ko e fo’i pau’u kovi tahá ‘eni kuo mou fai ko ho’omou pau’u lotu ‘aki ‘a e ‘aukai, pea ‘e mala’ia ai ‘a e fonua ni.”

Ko u kau ai, na’e ‘ai hangatonu mai kiate au. Pea ‘i he tūkunga ko ia ‘oku ou kole atu ki he Fale ‘Eiki ni, mou kātaki, mou kātaki ke mou ‘Eiki pē kae fakatatafe atu mu’a ‘ai ke tau, tau fakamolemole pē, ko e, ‘oku, ko e fakamaau totonu ia ‘e fai ia ‘e he tokotaha kehe, pē ko e hā e laumālie na’a ne fai’aki ‘ikai ke tau lava tautolu ‘o ‘ilo’i, ka ko e me’a ia ko ē ‘oku tonu ange pē ha tautea pē ko ha fakahaofi ‘e fai ‘e he ‘Otua.

'I ai e taimi 'e taha te tau fa'a tautea tautolu 'o ki'i lahilahi, ta ko ē ko e ki'i me'a 'oku si'isi'i pē ia ka koe'uhi 'oku te 'ita foki kita, kae kehe, 'ikai ke u toe fu'u lau lōloa atu ki ai, ka ko e anga pē 'eku kole atu Hou'eiki, tau ki'i fakatatafe mu'a e me'a ko 'eni, hangē ko e ngaahi fakamalanga ko ia na'e toki 'osi na'a tau toki 'osi e me'a na'e fai 'aneafi. Ka 'oku ou, ka na'e 'osi foki e ki'i fo'i me'a ko ē 'aneafi ko u siosio atu foki ko e Fakafofonga 13 ko ē 'a Ha'apai, nau 'osi ko ē pē 'ema ngaahi talanoa kimu'a ko u pehē foki 'e au ia he 'ikai ke hiki, 'osi ange pē ia 'oku kei hiki pē ia he fo'i, he me'a, ko u pehē 'e au 'e kau mai mo e motu'a ni, ka 'oku ou pehē te u 'ai atu, te u ki'i fakamolemole ā au 'i he 'aho ni, 'i he 'aho ni.

Ko ia pē 'eku kole Sea 'i he laumālie ko ia 'oku ou kole atu Sea fakamolemole pea mo e kole pē ki he Hou'eiki e Fale ni, mou fakamolemole tau fakatatafe atu ia, he 'oku ou tui kuo mahino e ngaahi me'a 'oku tau tokanga ki ai, tuku ia, tuku atu ia, 'oku 'i ai e tokotaha ia 'oku ne 'ilo ange kitautolu hono kotoa pē, mālō 'aupito Sea. Mālō.

Mo'ale Finau: Sea tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, Hou'eiki 'oku tau fiefia he ola 'oku tau a'usia, pea 'oku ou tui au 'oku ngali pē ia pea mo e ola 'o e faitu'utu'uni 'a e fonua 'oku lotu, ko 'ene mo'oni ia 'a e lotu ko e hū 'a e fakamolemole. Palēmia kau mo e motu'a ni ho'o fakamolemole'i he fakataha mo e 13, tau fa'a tau'olunga fakataha pē foki pē au hiki au ia ke ke hū ki tu'a. Pea ko ia 'Eiki Palēmia me'a mai kuo ke fakamolemole'i atu mo au. Kae kehe Hou'eiki ko e tukuhua pē, 'ofa atu kia kimoutolu, tu'unga ē ke folau hotau vaka, ko 'etau kehekehe ko e ngāue ia kuo pau ke hoko, 'e 'Eiki Palēmia kuo pau pē ke tau kehekehe kitautolu, ka ko 'etau ngāue fakataha ke langa e fonua, kuo pau ke tau langa hotau fonua, 'ofa atu.

Fakamālō'ia Sea e loto fa'a fakamolemole Palēmia fekau'aki mo e lāunga

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmia he'ene me'a hake pea mo e kātaki lahi mei he taki hotau fonua, 'oku ou faka'apa'apa pē ki he me'a 'oku ke kole mai ki he Hou'eiki, ka 'oku kei mo'ui pē 'a e fokotu'u, tukukehe 'o kapau 'oku fakafoki he Mēmipa ko ē na'a ne fai 'a e lāunga 'a ia ko e 'Eiki Minisitā Polisi, 'o kapau 'oku laumālie lelei ki ai 'e hoko atu leva 'etau feme'a'aki ki he 'asenita hoko, pea 'o kapau 'oku loto pē 'a e 'Eiki Minisitā Polisi ke tau hoko atu, ko e me'a pē 'oku pau ke tau fononga atu ki ai. 'Eiki Minisitā Polisi.

Fakafoki Minisita Polisi 'ene lāunga'i 'o Tongatapu 4

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, tapu pē mo e Feitu'u na, kau fakataha atu pē he fakamolemole, fakafoki 'a e fokotu'u.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Maāteni Tapueluelu: Fakatapu atu 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga ....

<005>

Taimi: 1605-1610

Mateni Tapueluelu: ... ko e momēniti faingata'a ke te sivisivi'i 'ete tui pea te tukupā ke te pipiki ki ai 'i he ha'oha'onga 'o ha sosaieti 'oku fekaukau'aki. Motu'a ni na'e ako 'i Sangato Soane ko hono moto taipau'i e tui *Esto Fidelis* 'ikai ko e fakafefeka e loto ko e pikitai ki he

tui mo e fua kolosi tatau ai pē ko e hā hono kona. Ko u 'ā 'aneuhu tokotaha pē, 'Eiki fakalotolahi'i au ke u hoko ko e masima tatau ai pē pē pe ko e hā e kona te u inu. Mole ke mama'o 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Palēmia ke pehē kuo fakafefeka noa hoku lotó he 'oku mala'ia foki. Ko 'eku taipau'i ia 'eku tui totonu mo e angi hoku konisēnisi, me'apango 'ikai ke lava 'o fakahoko atu hoku loto 'i he tali na'a ku tohi mo toutou lau ke ho'ata kakato anga e fakafōtunga hoku konisēnisi 'i he lea na'a ku fai. Ko e angi totonu pē ia hoku konisēnisi pea mou fakamolemole 'alā 'i he fai fakamaau na'a ku fai mo 'eku mamahi'i 'eku tui. Mou fakamolemole'i au he'ikai ke u lava ke u hanga 'o tukuange 'eku tui. 'Eiki Palēmia mahalo ko au e si'isi'i taha heni fakahela'i e Feitu'una he mamahi'i 'eku tui pea mahalo 'oku ke mea'i pē pea te u mate pē ki ai. Ka 'i ai ha ni'ihī kuo lavelavea honau loto mou kātaki ka ko 'eku piki ki he'eku tui 'oku tu'utai pea ko hono 'uhinga ka 'i ai ha ni'ihī te nau lavea ka 'oku nau kei fili ke fai ha me'a pehē, ko hai ha taha 'e kei maka hono loto? Kuo fai hotau tataki fakataki pea ko 'etau lotu ai pē ia ke kei fakateunga 'a Tonga 'aki ha kau ngāue faka-Fale Alea 'oku nau mamahi'i 'e tui pea ke sivisivi foki ke tonu. Mālō Palēmia, mālō Minisitā Polisi ka mou kātaki ko e tui e motu'a ni ko e mafu ia 'eku mo'ui he'ikai ke u lava 'o tukuange ka ko u fakafoki atu 'a e ngaahi lavelavea fakafo'ituitui ko hono 'uhinga ko e mamahi'i 'o 'eku tui ko ia. Ko u 'ofa atu ki hoku vāhenga mo e kakai 'o Tonga fakafeta'i Sea e ma'u faingamālie leveleva e malanga.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'una Sea ka u kole ke u hūfanga atu he tala fakatapu. 'Ikai ke toe 'i ai ha me'a ia ke toe fakalōloa e fakahoha'a 'a e motu'a ni. 'Oku ou fakafeta'i pē au ki he ...

<007>

Taimi: 1610-1615

Lord Tu'i'āfitu : ... koloa na'e tuku mei he Feitu'una fakatatau ki he tu'utu'uni ho Falé mo hono muimuia ha ngāue ke fakahoko, kuo tali e lipootí. Ko e toe hā ha toe totonu ange ha faka'uhinga, fakatatau ki he fa'a me'a 'a e Tongatapu Fika 4 he Falé ni na'e fai pē komití ki he me'a 'oku tohi lanu 'uli'uli 'i he Tohi Tu'utu'uni, pea ko u tui ko e tui ia 'a Tongatapu Fika 4 'a e me'a 'oku tohi 'oku hoko ko e lao. Konisēnisi 'ikai ko ha me'a ia 'oku tau sio kitautolu ia ki ai. Pea ko e konisēnisi lelei na'e fai'aki hono tau'i 'i he tu'utu'uni kuo tohi ko e kaveinga ngāue ia ho Falé, pea ko hono liliu tu'o 5 eni 'a e tohi ngāue ho Falé. Te'eki ai pē ke fe'unga ia ke hoko 'o mo'oni 'i ha to'u Fale Alea talu mei he 2010 he fakalelei fakapotikalé ko e 2021 eni. Liliu tu'o 5 eni, ka 'oku tau tui kotoa mo fai papau ki he me'a 'oku tohi'i ko e tu'utu'uni mo e lao, ko ia 'oku ne pule'i'aki 'etau ngāué, 'oku 'ikai ko e konisēnisi. Langi mama'o ia 'a 'Ene 'Afió, Hou'eiki, mou lau 'a e me'a 'oku hiki 'o fakapaasi hono fatu 'o e laó kae fakamo'oni huafa tukukehe e tu'utu'uni 'a e Fale Aleá pea tau fai ki ai.

Ko e koloa ia 'o e fakamolemolé he 'ahó ni, hangē ko e talanoa ki he sevāniti falengāmamahi ko Selemaia te ke hoko ko e palōfita, 'oiauē 'eku kei si'í. Folofola ange 'a e 'Otuá, 'alu pē koe he te u lea ma'au he na'a ku 'ilo pe au koe ho kei fatu koe mei manavá, pea na'e 'ikai ke tali 'e 'Isileli ia 'a e fakahoko fono na'e fai 'e he palōfitá ni. 'UHINGA ia 'a 'ene toki hoko atu 'i he'ene fa'u 'ene tohi Selemaia ki he Tangilaulau 'i he muna 'o e muna 'a e anga ho'o laú ko e kai 'ea pē. Ko e lea ia 'a e sevāniti ki 'Isileli, ka tau toe foki ki 'Isipite, te tau toe mate pē ai. Tau tauhi e kovināniti 'a e me'a 'oku tohi hangē ko 'etau tauhi 'a e lao 'a e 'Otuá pea 'e 'afio ai 'a e 'Otuá ko hotau 'Otuá, ka tau nofo atu ko hono kakai. Me'afua lelei eni ki he'etau ngāué 'a e me'a 'oku

tohi'i pea muimui ki ai 'a e Pule'angá 'i he Konisitūtoné, ngaahi tefito'i lao 'a e ngāue 'a e Pule'angá mo e vahevahe 'oku ngāue'aki 'e he Fale Aleá.

'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu fakafeta'i, na'e 'ikai ke toe tuku ha lelei kae tautautefito ki ho'o kau ngāué 'a 'enau ngāue hono kumi e 'ū me'a ke nofo pē 'i he kupu 108, kae fakalongolongo 'a e kupu 107 'oku 'ikai fakahingoa ha taha, ka 'oku tapu ke te fakahingoa ka 'oku maumau'i mo ia he 'ulungaanga ta'etaaú hangē ko ia na'e hā he tohi na'e lea na'e ngāué. Fakamolemole atu kau toe fakafoki ha me'a kuo pāloti ho Falé, kae tautautefito ki he fo'i tokotaha mo e tokolahi.

'Eiki Palēmia, kuo ke toe taa'i 'a e afō mo e ongo lelei 'a e ongo ko ē na'e nofo 'a 'Isileli 'i Papilone he lalo uilouú, 'i he konisēnisi 'o 'enau fonongá nau toe manatu, tā ko e Lao pē 'a Sihová e melinó, ko e laó pē ko ia 'oku fai ai hotau fakamolemólé. Ko ia ai pē Sea, te tau ngāue he Falé ni, ka 'oku tau kumi ki he mo'oní, mo'oni ē mo hono tokāteline 'o e sakalamēniti 'o e 'ohomohé 'oku 'uhinga ai 'a e 'aukaí. Ka he'ikai fai ha ...

<008>

Taimi: 1615-1620

Lord Tu'ii'āfitu: ... ko e lilingi toto 'e 'ikai fai ha fakamolemole. Ko e lami feilaulau pē 'e taha na'e foaki ko e 'Alo 'o e 'Otua 'oku hoko 'o tangata ke lilingi hono toto ko e huhu'i fe'unga pē ia ko ia pē te tau tui ki ai 'oku 'ikai tau tui tautolu ki ha tui 'a ha tangata. Ko e mo'oni ia pea ko e me'a ia na'e fai 'a e lāunga'i ko u tui he'ikai ke hoko 'a e me'a na'e fai lāunga he 'Eiki Minisitā na'e fai ai e ngāue 'a e komiti ni pea kuo lava 'o kakato 'a e fatongia ni ko ha me'a ia ke hiki ai ha mo'unga ke hā ke 'ete tui fakafo'ituitui he 'oku hala fakamo'oni ia ke tonu fakafo'ituitui ha taha 'i ha mo'oni 'oku 'ikai tu'uloa. Sea ko u fakamālō atu he tali 'a e Lipooti 'a e Komiti pea ko u talamonū atu Hou'eiki. Fakamālō atu 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Polisi mo e talaloto 'a e Fakafōfonga laumālie ia. Tau fetukulolo 'aki ko e fakalelei *reconcile* pea 'e toki e'a ai e fakamolemole tā ko e 'Otua pē mo Tonga ko ia 'oku tau tofi'a 'aki ko e mo'oni pē ia leveleva e fakahoha'a ka u tatau atu, mālō.

‘Asenita ki he ‘aho fakataha ‘a e Fale Alea ki he 2021

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku toe pē 'etau 'asenita 'e taha ke mou me'a ki ai kapau 'oku loto e Fale ke tau hoko atu ka 'ikai te u toloi e Falé ki 'apongipongi.

'Eiki Minisitā Polisi: Fokotu'u atu ke tali ai pē 'asenita ia ko ē fakamuimui pē ko e hā ha feme'a'aki ka ko e fokotu'u atu pē he ko eni 'oku 'osi 'asi mai pē.

Mateni Tapueluelu: Poupou atu ki ai Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4. Kole atu ki he Kalake kalake ke tau lau e Lipooti Fika 1/2020 mei he Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita fekau'aki mo e Ngaahi 'Aho Fakataha e Fale Alea ki he ta'u 2021.

Lipooti fika 1/2021 Kōmiti ‘Asenita e Fale Alea

Kalake Tēpile: Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita, Lipooti Fikai 1/2021

'Aho 12 'o Sanuali 2021

Ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga,

Ko u faka'apa'apa mo fakahoko atu 'a e Lipooti Fika 1/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he 'Asentiita.

'Oku 'oatu ai 'a e ola 'o e ngāue 'a e komiti 'a ia ko hono fokotu'utu'uni 'o e ngaahi 'aho fakataha 'a e Fale Alea ki he ta'u 2021. 'Oku fakahū fakataha atu 'a e lipooti ni mo e Tohi Māhina ngāue fakaangaanga 'a e Fale Alea ki he ta'u 2021.

Faka'apa'apa atu,

Lord Fakafanua

('Eiki Sea Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita)

Fakama'ala'ala Sea he Lipooti 'a e Kōmiti

'Eiki Sea: Hou'eiki mou me'a hifo pē ki he *screen* 'oku hā atu pē e *calendar* fakaangaanga ko e 'aho 12 'a ia na'a tau fakataha 'aneafi mo e 'aho 13 na'e fakahū pē 'a e 'aho 14 'a ia ko 'apongipongi mo e Monite uike kaha'u ki he Tu'apulelulu fakaangaanga pē 'oka fiema'u. Ka 'i he'ene pehē 'oku 'ikai ke toe ai ha 'asenita pea kuo 'osi fakapapau'i mai mei he 'Eiki Palēmia mo e 'Ofisi e 'Ateni Seniale mahalo ko e lao pē 'e taha 'oku te'eki ai ke maau ke fakahū mai. 'I he'ene pehē ko 'ene lava pē 'asenita ko eni 'oku 'ikai ke toe ha ngāue e Fale.

'A ia ko e ki'i liliu si'isi'i pē ki he *calendar* ko ena 'oku fokotu'u atu 'e ngata pē 'etau fakataha he 'aho ni. Ko e fokotu'u fo'ou eni 'oku 'oatu ki 'Epeleli ka pea kimu'a pea tau hoko atu ki 'Epeleli 'oku 'i ai e felotoi mo e 'Eiki Palēmia ke huufi tāpuni e Fale he 'aho 11 'i Fepueli kae toki aofangatuku pē ha tali mei he 'Ofisi Palasi ki he 'aho ko ia.

Kātaki 'aho 1 'o 'Epeleli. Pea ko e liliu si'i eni ki he 'etau polokalama ngāue 'oku 'i ai e fokotu'u ke fakahoko 'i he 'aho 11 'o 'Epeleli ki he 'aho 23 'o 'Epeleli 'a e 'A'ahi faka-Fale Alea. Ko e 'uhinga hono 'ohake 'a e 'a'ahi mei he taimi angamaheni koe'uhí pē ke lava 'o lipooti 'i he to'u Fale Alea ko eni ke 'aonga e lipooti ki he patiseti pea fai e feme'a'aki 'i he ta'u ni kae 'oua 'e toe ki he ta'u fo'ou koe'uhí ko e 'amanaki ke fakahoko e fili 'i Nōvema.

Ko e 'aho 6 'o Me 'oku fokotu'u ke huufi ai e Falé pea hoko atu leva e feme'a'aki mei he 'aho 10 'o Me ki he 'aho 30 Sune. Ko e māhina ...

<009>

Taimi: 1620-1625

'Eiki Sea: ... 'e 2 'oku faka'atā ki he feme'a'aki ki he Patiseti, pea pehē foki ki ha toe lao 'oku 'amanaki ke fakahū mai mei he Pule'anga, mahalo 'e toki maau mai ki Mē pē ko Sune. 'I hono aofangatuku 'oku, 'e 'aho faka'osi e Fale Alea 'i he 'aho 29 'o Siulai, 'a ia 'i he 'aho 29 'o Siulai 'e ngata ai 'a e, 'ikai toe fakataha 'a e Fale, kae pea 'atā leva mei he 'aho ko ia e ngaahi monū'ia kehe ko 'eni 'a e Hou'eiki Mēmipa. Ko e founa pē 'eni 'oku fa'a ngāue'aki 'i he ta'u fili, fakafaingamālie'i e foki atu e Hou'eiki Mēmipa ki he'enau ngaahi vāhenga, koe'uhí pē ko e 'amanaki ke fakahoko e fili 'i Nōvema.

Ko e konivēsio foki ki he fili fa’a fakahoko ‘i he ‘aho Tu’apulelulu, uike 3 ‘o Novema ko e ‘aho ko ‘eni ‘oku te’eki ai ke fakapapau’i, ka ‘oku fakahū pē ki he *calendar* ke faka’ilonga’i’aki ‘a e ‘aho fili. ‘Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai.

‘Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai: Sea, fakamālō atu au ki he Feitu’una faka’ofa’ofa ‘aupito pē ho’o ‘asenita pea mo e taimi tēpile ‘oku ke me’a mai ‘aki, ko e toki hoko ‘eni ia ha me’a pehē ke fai e ‘a’ahi ‘i ‘Epeleli, pea ka ‘oku, ko au ‘oku tonu ‘aupito ‘aupito e fo’i me’a ‘oku ke me’a mai e Feitu’una. Tau tāpuni koā he ‘aho fiha Sea.

‘Eiki Sea: ‘A ia ko e ‘aho ‘i Siulai, taha’i hake e *calendar*, ‘aho 29.

‘Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai: ‘Ikai, ‘a e tāpuni ko ē ‘a e Fale ko ‘eni.

‘Eiki Sea: Kalake, ‘aho 1 ‘o ‘Epeleli.

Fokotu’u ke tāpuni fakalotofale Fale Alea ki he to’u Fale Alea 2020/21 he ‘aho 8 ‘Epeleli

‘Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai: Sea ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha ‘aho ‘e taha ko e ‘aho ko ‘eni ko e ‘aho ia e kau loi, ‘ai atu na’a faifai ‘oku pehē ko e Fale eni e loi Sea, ha ‘aho ‘e taha. Fu’u ‘aho ‘uluaki ‘o ‘Epeleli ko e ‘aho ia ‘oku ...

‘Eiki Sea: *I think ...* ‘oku mo’oni ho’o lau ‘Eiki Minisitā na’e toki fakatokanga’i ia ‘oku ‘osi tali ia ‘e he komiti ‘i he ‘aho 1, ka ‘oku mahalo ‘oku fakapotopoto ange pē ke tau hiki ki he ‘aho 8.

‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Sea na’a ke toki tamate’i pē ‘a e kau me’a ko eni ‘i Sanuali fo’i ‘aho pē ‘e 12, 13, 14 ka na’e totonu ke tolona ‘etau ngāue ‘o a’u ki he ‘aho 21. Pea kapau ‘oku liliu mai ki he ‘aho 8, ‘oku sai ange ia, ki’i fakapotopoto ange ia Sea. Kapau ‘e liliu ki he ‘aho 8, ‘aho 1 ia Sea, kae kehe Sea ‘oku ‘oatu pē ki he Feitu’una, mālō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, ‘i ai ha ki’i faingamālie masi’i Sea ke u ki’i fakahoha’a atu.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

Kole na’a lava lōloa ange taimi ‘a’ahi Fale Alea ma’a e ongo Niua

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu’una Sea tapu mo e ‘Eiki Palēmia. Sea ‘oku vakai hifo ‘a e motu’a ni ki he ‘a’ahi ‘oku faka’ofa’ofa ‘aupito, ka ‘oku pou pou pē motu’a ia ki ai. Ko e ki’i me’a pē ‘oku fakahoha’a foki ai e motu’a ni ‘oku ke mea’i pē Sea ‘a e tūkunga ‘oku ‘i ai e ongo motu ni. Na’e lava foki e ‘a’ahi kuo ‘osi he na’e ‘alu pē ki he Niua ko ē pea feinga ange vaka tahī ‘o heka ai pē mei ai ‘o ‘alu ki he Niua ko ē ‘o hoko atu. Ka ko e kole atu pē ia ke ke laumālie lelei pē mu’a mo e Fale ‘Eiki ni, na’a ‘i ai ha ki’i faingamālie ki’i uike 2 pē uike 3 ai ‘omi ma’a e motu’a ni, koe’uhī pē ko e vakapuna, pea kapau ‘e lava ma’u e vakapuna ke pehē ange pē he uike 2 ki hē, pea mau heka ai pē ki hē, pea faka’ofa’ofa, ka ko e kole pē ‘a e motu’a ni Sea ‘i he Fale ‘Eiki ni, koe’uhī ko e ongo motu ni ‘oku na tu’u vaha’a tahi pea ‘oku meimei taki maile tahi ‘e fiha ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā fokotu'u mai 'e koe ha 'aho.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, 'oku ou poupuu atu au ki heni, ka 'oku ou fokotu'u atu pē kapau 'e lava ke māhina 'e 1 'a Niua, koe'uhí pē ke faingamālie pē neongo kapau he 'ikai a'u ki ai, kae tu'u faingamālie pē Sea mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā fakatokanga'i hifo 'oku faingamālie pē ko e 'aho faka'ofisiale 'e muimui ki ai e toenga 'o Tonga ni, ko e 'aho 11 ki he 'aho 23 ka 'oku 'atā pē uike 'aho 26 ki he 'aho 5.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō lahi, mālō lahi Sea.

Lord Tu'ivakanō: Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele 'o Tongatapu.

Tokanga ki ha hoko ha me'a fakatu'upake ko e teu ngata fakataha Fale Alea 'aho 29 Sune

Lord Tu'ivakanō: Tapu pea mo e Feitu'una. Sea 'oku faka'ofu'ofa pē 'a e *calendar* ia ko 'eni 'oku fokotu'utu'u mai, ka ko 'eku 'eke pē 'e au pē 'e lava ke faka'atā ha taimi ka 'oku 'i ai ha me'a fakatu'upakē 'oku mahu'inga, 'e lava ke fakaava e Fale, he ko e ki'i taimi lōloa ...

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Nōpele ko e 'aho ...

<005>

Taimi: 1625-1630

'Eiki Sea: ... 13 'eni 'a ia ko e toloi ko eni e Fale 'e toe toloi fanongonongo pē ka toe 'i ai ha fiema'u 'e toe ui mai pē Hou'eiki Mēmipa he 'e toki tāpuni e Fale he 'aho 8. 'A ia 'oku faingamālie e vaha'a taimi ko eni mei he 'aho 13 'o Sanuali ki he 'aho 8 'o 'Epeleli pea hoko atu leva e Hou'eiki Mēmipa 'a'ahi faka-Fale Alea pea toki huufi leva e Fale he 'aho 6 'o Mē pea fakataha leva e Fale he 'aho 10 'o Mē 'o hoko atu e feme'a'aki ki he Patiseti 'osi me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'e maau pē kimu'a mahalo ki Mā'asi.

Lord Tu'ivakanō: Ka ko e 'uhinga pē he 'oku ki'i lōloa 'a 'Akosi, Sepitema he 'e lava pē ke hoko ha ha'u ha ki'i kumā 'o kai ha ngaahi me'a 'e ni'ihi ka pea 'oku, ka ...pea ko 'etau feinga pē ke fakama'opo'opo ke 'osi lelei e ta'u ka 'oku 'ikai ke tau 'osi ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku hoko ko e fakana'ina'i atu pē he 'oku, ...ko e fakatokanga atu pē koe'uhí ka 'oku 'atā ha taimi 'i ai ha taimi 'oku vaha'a taimi ko ia mei 'Akosi he 'oku toki fai e fili ki Novema ko ia pē ko e 'eke pē ia mālō.

'Eiki Sea: Fakatokanga'i pē ho'o tokanga 'Eiki Nōpele 'e malava pē ke to'o e 'aho 29 kae toki fakapapau'i 'amu'i hatau ofi atu ki he 'aho 29 mahalo 'e toki mahino ai pē 'e toki toe fiema'u e Fale pē 'ikai.

Lord Tu'ivakanō: Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke to'o e 'aho 29 mei he'etau *calendar*.

Mateni Tapueluelu: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4,

Fokotu'u ke fakafaingamalie'i taimi 'a'ahi kau Fakafofonga ki tokelau

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa. Sea ko 'eku poupou pē 'a'aku ki he Fakafofonga ko eni 'o Niua ko hono 'uhinga ko e ni'ihi e kau Fakafofonga ko ē he 'otu motu 'oku nau fa'a faingata'a'ia foki ko hono 'uhinga ko e 'ai ke uike 2 ka 'oku nau folau mei he motu ki he motu. Ko e anga pē fokotu'u atu Sea na'a lava ke fakafaingofua'i 'a e ni'ihi e kau Fakafofonga ko ē 'i motu ke nau uike 'e tolu 3 kae tukukehe pē 'a Tongatapu ni 'oku 'ikai ke totonu ke toe 'ova 'i he uike 'e ua2. Ko e anga pē fokotu'u atu Sea he na'e hoko e ta'u kuo'osi he na'e fai e kole ki ai ka ko e kole ko e kāinga ko ē 'i Tongatapu ni ke nau 'ai 'enautolu ke 'osi uike ua he 'oku vahe foki e 'ū taimi ko eni na'a nau toho 'enautolu ke nau kau he vahe uike tolu ka 'oku lava pē ia ke 'osi pē ia he uike 'e ua 'a Tongatapu. Ko e fokotu'u atu pē Sea ko hono 'uhinga ko e ni'ihi ko eni 'i motu 'oku vā mama'o e ngaahi motu mālō Sea.

Tokanga ki he ivi fakapa'anga fakahoko 'aki polokalamas 'a'ahi Fale Alea

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fuoloa 'a e ngaahi 'a'ahi 'oku makatu'unga pē he ivi fakapa'anga ko eni 'a e Fale Alea. Ko e kole ko eni ko u tui mahalo ko e tautapa ia ki he Minisitā Pa'anga pē te ne fakaivia'i ho'omou 'a'ahi uike tolu 3 pē 4 'eke toki me'a mai pē 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Siaosi Pohiva: Sea ki'i faingamālie fakamolemole.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā kae 'uluaki mahalo ko ha kole eni 'e taha mei Tongatapu 1.

Fehu'ia pe 'oku kei taau ke fai 'a'ahi Fale Alea koe'uhi ko e fakamole pea ke ala toloi

Siaosi Pohiva: Sea ko e tokanga'i hake ko e 'a'ahi 'oku fa'a fakahoko he 'osi hono paasi e Patiseti kiate au ko e mahu'inga e 'a'ahi ke lava 'o 'omai 'a e ngaahi fakamatala 'oku 'omai mei he 'a'ahi na'a tokoni ki hono fa'u e Patiseti. Ka ko ena ia 'oku na fu'u pipiki naua ko e fo'i taimi 'a'ahi ia ko eni 'oku 'osi maau 'a e Patiseti ia Sea. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia pē 'oku kei 'aonga pē 'oku totonu ke fai ha 'a'ahi pē 'ikai na'a 'oku fakamole kae toloi atu ki he ta'u fo'ou toki fai ai ha 'a'ahi mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki Sea. 'Uluaki pē ko 'eku ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga Fika 1 toki tali e Patiseti ia 'i Sune ofi ko ē ki he 'aho 30 'o Sune ko 'ene toki 'osi ia e Patiseti. Mei heni 'o a'u ki ai 'oku kei 'atā e me'a kātoa ia te'eki ke tali e lao ia ki ai.

Ko hono ua pē Sea ko e kole ko ē felāve'i ko ē pea mo e taimi ko ē 'o e 'a'ahi ke uike tolu. Sea ko e ta'u fili foki eni pea 'oku ou tui au ia 'oku 'i ai pē mo'oni 'a e Hou'eiki. Ko e Hou'eiki Kapineti he'ikai ke lava ia ke nau fu'u mavahe nautolu mei Nuku'alofa ni 'i ha uike 'e 3, ka

'oku ou pou pou atu au kapau te tau tali pē tautolu ke *max* he mo e uike 'e tolu toki takitaha kumi taimi ai pē Hou'eiki Minisitā ia ki he'enu me'a ki motu 'o fakakakato kae fakafaingamālie'i e Hou'eiki Mēmipa ke nau o 'o maheni mo honau kāinga fili pea faingamālie pē mko e seniti ki ai 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea: Ko e kongā faka'osi na'a ku tokanga ki ai 'Eiki Minisitā mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

Ke fakatokanga'i 'ikai ha toe mafai fa'u Lao Fakataha Tokoni ka tāpuni vave Fale Alea

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea tapu mo e Feitu'una...

<007>

Taimi: 1630 – 1635

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : ... 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ni. Sea ko e me'a pē 'oku ou tokanga au ki ai, ko e mālōlō ko ē 'a e Falé mei Siulai, 'Akosi, Sepitema, 'Okatopa toki a'u ki Novema. Ke fakatokanga'i pē 'i he liliu founa ngāue ko ē 'oku tau ngāue'aki lolotongā ni, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha mafai fa'u lao 'o e Fakataha Tokoni. Ka 'i ai ha me'a fakatu'upakē kuo pau ke ui e Falé. Ko e me'a ia ko ē mahalo na'e tokanga ki ai e Fakafofonga Nōpele 'o Tongatapu, koe'uhi ko e fu'u lōloa ko ē 'a e me'a 'a e taimi ke toe vakai ange pē pe ko e hā e me'a 'e fa'i. Manatu'i ko tautolu pē, pea ko e 'uhinga ia na'e fulihi ai e founa vahe 'a e Falé 'o fakauike uá ke lava 'o ui pē 'i ha fa'ahinga taimi koe'uhí ko e fatongia fa'u laó he'ikai ke toe lava 'a e Fakataha Tokoni ke fa'u ha Lao. Ko tautolu pē. 'A ia ko 'eku kole pē 'aku ia ke fakatokanga'i ange ia, he 'oku ngali lōloa 'a e mālōlō ko ia 'a e Falé 'o a'u ki Novema. Pea ko e tahá...

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Lao kuo 'osi faingamālie pē na'e to'o 'a e 'aho fakangatá ia 'atā pē ia he taimi ni.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : 'Io mālō. Pea ko e tahá Sea, ke ki'i ofiofi mai he ko e lōloa ko ē 'a e fo'i nofo ko ē 'a e kau Fakafofongā honau nofo'angá 'Eiki Sea, 'e 'ikai ke toe ma'u ha sēniti ia, he koe'uhí kuo pau ke ha'u foki e ki'i kalapu, ko e ki'i pasiketipolo ko e ki'i hā mei Siulai ia ki Novema Sea. Te te iku mālōlō kita ia he fili he'ikai ma'u e totongi ia ko ē lesisitá 'a e 400 ke totongi'aki 'e te lesisitá... Mālō Sea.

Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 1/2021 Kōmiti 'Asenita & ngaahi fakatonutonu

'Eiki Sea : Hou'eiki 'oku te'eki ai ha fokotu'u ki he lipooti 'a e Komiti 'Asenitá. Kole atu ki he kalaké ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke ne tali 'a e Lipooti Fika 1/2021 mei he Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenitá mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele

Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanoTu'ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 21.

Toloi fanongonongo 'a e Fale

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, te u toloi fanongonongo e Falé, mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe 'Eiki e fakataha'anga Fale Alea 'o e 'aho)

<008>

,